

Протяжні' — **наворотні'** § 85. Як бачимо ми з прикладу в § 83, форми недоконаности та доконаности не вичерпують усіх форм тривання дієслів. У межах, напр., самих недоконаних дієслів вирізняються окремі розряди тривання. Так, форми 1. й 2. в стовпці недоконаних форм (*несу* — *ношу*) це форми протяжності й наворотності дієслова, власне протяжності й наворотності дії, бо протяжна форма дієслова (*несу*) визначає тяглу і разову дію, при тім конкретнішу супроти дії повторної, кількаразової і при тім абстрактнішої, що означається наворотною формою (*ношу*). Коли недоконаність ми умовно означили лінією супроти доконаности, означеної крапкою, то наворотність недоконаних дієслів можна означити кількома лініями супроти протяжности:

нести — , а *носити* — — — —

Але таке розрізнення протяжности й наворотности ми спостерігаємо в невеликому числі дієслів, напр.:

везти — *возити*
вести — *водити*
бresti — *бродити*
летіти — *літати*
гонити (*гнати*) — *ганяти*
ломити — *ламати*
котити — *качати*
пливти — *плавати*
лізти — *лазити*

і деякі інші. Іноді ці форми різняться тільки наростком:

тягти — *тягати*
бігти — *бігати*

Але в величезній більшості дієслів ці форми протяжности й наворотности не розрізняються, напр., ми не можемо назвати ні протяжними, ні наворотними недоконані дієслова *писати*, *литити*, *варити*, *читати*, *співати*, *гуляти*, *стрибати*, *пасти*, *прясти*, *журитися* і т. ін.

Відповідно до протяжности й наворотности недоконаних форм (*нести* — *носити*, або в умовнім означенні — і — — —) і в доконаних формах типу *понесу* — *поношу* можна вирізнити разову й кількаразову дію, отже в схематичному означенні

• та

Таким чином 1. й 2., 6. й 7. форми дієслова *нести* (§ 83) укладаються в схемі:

— — — — —

А щодо dokonаних відповідників до наведених уторі дієслів типу *писати, лити, варити...* то, звичайно, і в них не можна вирізняти відтінків разовості й кількараровості бо такі форми, як *написати, полити, зварити...*, однаково відповідають і таким, як *понести*, і таким, як *поносити* тощо.

Відтінки разовості і кількараровості в таких дієслівних формах, як *понести, винести, принести...* з одного боку і *поносити, носити, доносити...* з другого, добре даються пізнати з тих природних супровідних слів, що звичайно бувають при тих формах, наприклад на разовість дії вказують такі слова, як „раз“, „зараз“, природні при перших формах („понесу раз“, „винесу раз“, „перенесу раз“, „піднесу раз“...), але на кількараровість дії при дієсловах других указують такі слова, як „багато“ („поношу багато“, „ношу багато“, „переношу багато“ ..)

Із трьох інших недоконаних форм тривання 3. і 4. (див. § 83) майже однозначні (*приношати* відчувається як арахізм), але два відтінки з усієї цієї групи (3., 4. і 5.) спросткованих недоконаних форм подекуди розрізняється також як форми протяжні й наворотні, хоч і не так виразно, як у неспросткованих, тобто *нести* — *носити* виразніше розрізняються, як *виносити* — *виношувати*, дарма що основа протиставлення їх — протяжність і наворотність — у них та сама. А про відношення самих двох недоконаних протяжних форм, себто *нести* до *виносити*, *переносити...* та двох наворотних, себто *носити* до *виношувати*, *доношувати...*, можна сказати, що ці другі (спростковані) наворотні форми супроти перших відзначаються тільки більшою конкретністю, звуженістю значіння дієслів, тобто тим, що в них внесли приростки і що власне вже до тривання й не стосується.

Друга протяжність — наворотність (типу *виносити* — *виношувати*) розрізняється, між іншим, у таких дієсловах:

<i>розрізня́ти, розрізня́ю...</i>	— <i>розрізня́ювати, розрізня́ю...</i>
<i>виснаж́ати, виснаж́аю...</i>	— <i>виснаж́ювати, виснаж́ую...</i>
<i>вивча́ти, вивча́ю...</i>	— <i>вивча́ювати, вивча́ю...</i>
<i>виловля́ти, виловля́ю...</i>	— <i>виловля́ювати, виловля́ю...</i>
<i>вихваля́ти, вихваля́ю...</i>	— <i>вихваля́ювати, вихваля́ю...</i>
<i>розміря́ти, розміря́ю...</i>	— <i>розміря́ювати, розміря́ю...</i>
<i>поруша́ти, поруша́ю...</i>	— <i>поруша́ювати, поруша́ю...</i>
<i>відзнача́ти, відзнача́ю...</i>	— <i>відзнача́ювати, відзнача́ю...</i>
<i>обміня́ти, обміня́ю...</i>	— <i>обміня́ювати, обміня́ю...</i>
<i>виповня́ти, виповня́ю...</i>	— <i>виповня́ювати, виповня́ю...</i>
<i>відтвора́ти, відтвора́ю...</i>	— <i>відтвора́ювати, відтвора́ю...</i>

тощо.

Взагалі ж спростковані недоконані форми дієслів, особливо із наростками -у- (-ува-) та -а- (-я-), дуже по-

ширені в українській мові. Часто при тім у них буває змінений голосний кореня супроти форм несприросткованих недоконаних: *текти* — *утікати*, *терти* — *втирати* і т. ін. — див. § 16.

В основі сприросткованих недоконаних форм дієслів здебільшого лежить пень наворотний (*носити* — *виношувати*, *виношати*, *бігати* — *забігати* і т. ін.), коли ж у дієслова безнаросткова недоконана форма тільки одна, то ця друга (наросткова) форма недоконана буде з наростком (-в-) -а-: *глядіти* — *наглядати*

гріти — *підігрівати*

грати — *награвати*

знати — *пізнавати*... або з наростком -ува- (-у-):

питати — *напитувати*

писати — *надписувати*

гуляти — *нагулювати*

порядкувати — *впорядковувати*

дарувати — *роздаровувати*

мордувати — *замордовувати*

танцювати — *втанцьовувати*

обсрунтувати — *обсрунтовувати*

об'єктувати — *виоб'єктовувати* і т. ін.

Зрідка сприростковані недоконані (другі) форми бувають і з безприросткових (перших) протяжних форм, напр., не тільки *виламувати* (з *ламати*), а й *виломлювати* (з *ломити*), не тільки *вилізати* (з *лазити*), а й *вилізати* (з *лізти*). Такі сприростковані форми від протяжних безнаросткових з'являються тим звичайніше, чим ті безнаросткові протяжні форми дужче відокремлюються від споріднених (безприросткових) наворотних, тобто чим більше стають самі наворотними, напр.

висіджувати і *висіда́ти*

викб́чувати і *вика́чувати*

виле́жувати і *виляга́ти*,

бо й

сидіти — *сідати*

котити — *качати*

лежати — *лягати*

більше й дещо інак відрізняються одно від одного, ніж, напр., звичайні протяжні — наворотні як

нести — *носити*

летіти — *літати*

тягти — *тягати* тощо. Порівн. § 86₂ дріб. шриф.

Сприростковані дієслова взагалі і зокрема недоконані іноді існують у мові без відповідних несприросткованих або без зв'язку з ними, напр.: *виснажати, підперезати* (*перезати* майже ніколи не вживається), *виповняти* (*повнити* теж майже не вживається), *відтворювати* (не має зв'язку з *творити*) тощо.

Значіння приростка по § 86. Супроти всіх інших приростків приросток по- в українському дієслові набрав до всіх особливого значіння й поширення.

Доданий до всіх сприросткованих недоконаних форм дієслів (тобто до другої групи недоконаних) він обертає їх в особливі, дуже характерні й численні в мові розділові доконані форми, напр.:

винісити — *повинісити*
знісити — *познісити*
виношувати — *повиношувати*
доношувати — *подоношувати*
намальовувати — *понамальовувати*
підписувати — *попідписувати*
роздратовувати — *пороздратовувати*
обмітати — *пообмітати*
заповняти — *позаповняти*
заповнювати — *позаповнювати*
прокидатися — *попрокидатися* і баг. ін.

Усі такі форми показують множність, розділовість дії, а саме:

1. При дієсловах перехідних вони показують, що дія від дієвої особи (підмета) переходить на різні предмети (множність об'єкта), напр.: „він попідписував папери“, „вони понакопували ямок“, „ми пороздаровували свої книги“ і т. ін. Однина чи множина підмета при цих формах дієслів, як бачимо, не має значіння, але додатковий іменник (об'єкт) неодмінно повинний бути множний.

2. При дієсловах неперехідних ці форми показують, що дія належить різним особам (чи взагалі різним діям), напр.: „всі попркидалися“, „діти порозбігалися“, „голуби позліталися“ і т. ін. Тим то такі дієслова звичайно й можуть бути тільки в множині, а в однині бувають лише тоді, як підмет із збірним (множним) значінням, хоч формою він в однині, напр.: „народ попркидався“, „усе птаство порозліталось“, „дітвора повикупувалася“ і т. ін. Так само власне й щодо першої групи: коли додатковий іменник своїм значінням множний, то хоч він формою буде і в однині, але може стояти при розділових дієсловах перехідних, напр.: „всі поскидали одежу“ (кожен свою).

„поскидай одежу“ (так можна сказати тільки тоді, коли „одежа“ має збірне значіння, напр., „одежа на возі“, тільки ж не тоді, коли „одежа“ = „одежина“), „понаносило снігу“, „породаровував усе“ і т. ін.

Зрідка приросток *по-* надає розділового значіння й без другого приростка: *поснути*, *посідати*, *полягати*, *поставати* тощо. Здається, це буває тільки в тих безприросткових дієсловах нібито наворотного значіння (типу *носити...*), що стоять в інших відносинах до споріднених дієслів нібито протяжного значіння типу *нести*, ніж ці типові форми. Справді, видові відносини

нести — *носити*

тягти — *тягати* тощо

з одного боку і

сидіти — *сідати*

лежати — *лягати*

стати — *ставати*

з другого зовсім інші, а для *поснути* й зовсім немає відповідної форми недоконаного дієслова. Таким чином такі безприросткові дієслова, як *сідати* тощо, ми можемо прирівняти видовим значінням до других недоконаних протяжних форм типу *виносити*. Порівн. § 85 кінець.

Супроти інших доконаних спросткованих дієслів, себто дієслів типу *понесу*, *нанесу...* та *поношу*, *наношу...*, всі ці розділові форми з *по-* визначаються особливою конкретністю, наочністю множини дії. Вони ніби дуже оформлюють дію чи то в стосунку до дієвих осіб (в неперехідних дієсловах), чи в стосунку до об'єкта дії (в перехідних дієсловах), розщеплюючи її на окремі акти.

Не однакове значіння в виразах

„він підписав“

і

„він попідписував“

або

„гості встали“

і

„гості повставали“.

У дієсловах без *по-* завжди абстрактніше, загальніше значіння. Тим то від дієслів із таким значінням, напр., коли вони входять у зложений присудок, форми з *по-* й не можливі, як от, напр., „вони здалися мені веселі“ (а не „поздавалися“), „всі стали сміятися“ (а не „поставали“) і т. ін.

Не слід надуживати форм із *по-* через їх більшу конкретність. Як і все в мові, вони добрі на своєму місці, а не до речі вжиті справляють вражіння зайвої „українізації“ української мови. Така недоречна форма з *по-*, напр., у Гр. Квітки: „Ти вже до старости доходиш, так по забував еси, що то є молод чоловік“.

Слід іще підкреслити, що в українській мові розділові дієслівні форми з по- можливі тільки від недоконаних дієслів і в жадному разі не можливі від таких, як *винести, принести, рознести...*, *наноси'ти, вноси'ти, доноси'ти* і т. ін. Отже тільки, напр., „вони понакуповували“, а не „понакупили“.

Дуже поширений іще в дієсловах приросток по- в подвоєному вигляді *попо-*. Але він надає вже нового значіння, а саме ніби вищого ступеня дієслова, напр.: *попоносити, попоробити, попостб'яти, попоганяти, попотягати* і т. ін. значать „багато поносити“ і т. ін. Іноді, навпаки, такі форми ніби вменшують значіння: *попоїсти* може значити й „трохи поїсти“.

Додаватися може приросток *попо-* звичайно до наворотних безприросткових дієслів або тих, що не розрізняють наворотности й протяжности.

Найпоширеніші форми тривання

§ 87. Як почасти це видно і з попереднього, найчастіше дієслова бувають в основних формах тривання: двох недоконаних та двох dokonаних.

1. Перша недоконана характеризується відсутністю приростка: *знати, писати, гуляти...* Іноді ж таких форм дві, тоді вони розрізняються як протяжна і наворотна.

2. Перша dokonана характеризується приростком при формі першого недоконаного дієслова: *назнати, написати, погуляти...* Коли перших недоконаних дві, то й dokonаних дві.

Зрідка перша dokonана форма відрізняється від першої недоконаної не приростком, а наростком: *купувати — купити, кидати — кинути, лишати — лишити...* (а також і з приростками: *накупити, викинути, залишити...*) Ще рідше цілою основою: *лежати — лягти.*

У таких випадках недоконані форми від dokonаних можна відрізнити тільки основною внутрішньою ознакою їх: від дієменних недоконаної форми можливий майбутній час на -му, -меш... або згожений з *буду, будеш...*, від дієменика dokonаної форми він не можливий (*купуватиму, кидатиму, лишатиму...*)

3. Друга недоконана форма характеризується ще більшим ускладненням пня: в ній обов'язковий приросток (проте див. § 86), а крім того дуже часто відмінений (поширений) пень першої недоконаної форми. Ускладняється пень різними способами.

а) Коли перша недоконана форма дієслова в двох варіантах, себто протяжна й наворотна, то друга недоконана майже завжди буває з пня наворотного:

летіти і літати — вилітати
нести і носити — приносити...

б) Часто й при одній основі першої недоконаної форми в другій недоконаній з'являється пень із іншим голосним: *пекти — випікати, брати — набирати...*

в) Характерні й дуже поширені в основах других недоконаних форм наростки *-а-* (*-я-*) та *-ува-* (*-юва-*). При тім коли наросток є вже в першій недоконаній формі, то в другій він повторюється: *купувати — накуповувати, танцювати — витанцюовувати* і т. ін.

г) Іноді, нарешті, наголос виступає як спосіб відрізнити другу недоконану форму від першої доконаної (звичайно наворотної): *розки'дати — розкида'ти, ви'ганяти — виганя'ти* і т. ін.

У цих випадках ми маємо такі наголосові стосунки. У перших доконаних формах дієслів наголос звичайно залишається той самий, що й у перших недоконаних (бо з них же й постає перший доконаний), тобто приросток у перших доконаних не змінює наголосу (крім тільки *ви-*, що завжди в цих випадках бере наголос на себе): *ки'даю — розки'даю, бі'гаю — набі'гаю...* (але *ви'бігаю, стриба'ю — ви'стрибаю...*)

У відміню ж до цих наголосів перших доконаних форм у других недоконаних наголос усталівся на *а* (*я*) в наростку *-а'ти* (*-я'ти*): *ди'хати* (1. недок.) і *зади'хатись* (1. докон.), але *задиха'тись* (2. недокон.)

сми'кати, насми'кати, але насмика'ти
мі'ряти, переми'ряти, але перемиря'ти і т. ін.

Таким чином від тих дієслів цієї групи, що в першій недоконаній формі мають наголос на корені (а не на *-а'ти, -я'ти*) наголосом розрізняються перші доконані з другими недоконаними вивідні дієслова з усіма приростками:

наки'дати — накида'ти
ски'дати — скида'ти
розки'дати — розкида'ти
ви'кидати — викида'ти і т. ін.,

а так само від *ти'кати, ди'хати, бі'гати, ди'бати, слухати, мі'ряти, став'ляти, ми'кати, сми'кати* тощо.

А коли ж такі дієслова першої недоконаної форми вже мають наголос на *-а'ти, -я'ти*, то наголос у них може розрізняти перші доконані супроти других недоконаних тільки тоді, коли вони будуть із приростком *ви-*: *ви'стрибати — вистриба'ти, ви'літати — виліта'ти* і інші від таких, як *стина'ти, ганя'ти, тяга'ти* тощо. А при інших приростках такі дієслова щодо тривання будуть двозначні: і перші доконані і другі недоконані, як от напр., *натяга'ти,*

заганя́ти, обліта́ти — порівн.: „я й потім натягаю хмизу“ (*натягаю* — перш. докон.) і „не натягай так віжок“ (*натягай* — друг. недокон.).

Двозначні щодо тривання бувають іноді й інші дієслова, напр.: *поверта́ти, напуска́ти*, але інтересно відмітити, що такі двозначні форми бувають тоді, коли, при потребі, двозначности можна уникнути, тобто коли є від таких дієслів окремі форми перші доконані відповідні до перших недоконаних протяжних, напр. *натягати, загнати, облетіти, напустити, повернути*, коли ж таких форм немає, то іншим способом формується друга недоконана форма, напр.: *шукати і пошукати, але пошукувати, гуляти і погуляти, але нагулювати, читати і прочитати, але прочитувати* і т. ін.

Ці самі наголосові стосунки бачимо і в інших дієсловах, де наголос розрізняє перші доконані й другі недоконані форми: наголос перших доконаних і в них залишається той самий, що і в перших недоконаних і перенесений буде в других недоконаних, напр.:

їздити і прої́здити, роз'ї́здитися, але прої́здити, роз'ї́здитися...

*возі́ти і звозі́ти, навозі́ти..., але звозі́ти, навозі́ти...
ході́ти і сході́ти, виході́ти..., але сході́ти, виході́ти...
(див. § 84).*

4. Друга доконана форма це друга недоконана з приростком *по-*, тільки не перед другим приростком *по-*. Лише зрідка ця форма буває без другого приростка (*посі́дати...* див. § 86₂).

Щождо дієслівних форм із *попо-*, то їх слід розглядати як перші доконані, оскільки в них той самий пенз: *писати — пописати, чесати — попчесати* (порівн.: *виписувати, вичисувати* тощо). Пор. іще § 86 кінець. Хоч все ж такі зрідка бувають такі форми і від основ других недоконаних: *поповиварювати*.

Таким чином головні і найбільше поширені 4 форми тривання українського дієслова можна схарактеризувати поступінним ускладненням основи:

перша недоконана форма — безприросткове дієслово
перша доконана — попередня + приросток (рідко на-
росток)

друга недоконана — попередня + наросток або зміна
кореня або інший наголос (іноді не одна з цих ознак,
а разом дві)

друга доконана — попередня + *по-* :

*писати — підписати — підписувати — по́дписувати
тесати — витесати — виті́сувати — по́виті́сувати
брати — забрати — забира́ти — позабира́ти
кидати — накі́дати — накіда́ти — понакі́дати*

Ми вже бачили, що ці форми можуть бути значно складніші, але ж можуть бути й простіші. Так, напр., всі дієслова з закінченням дієйменників на *-іти*, утворені від прикметників, бувають тільки в формах перших недоконаних та перших доконаних (*зеленіти* — *завзеленіти*, *сивіти* — *посивіти*...)

Форми тривання дієслів, як уже сказано, дуже ускладнюються тим, що приrostки надають їм не тільки певних видових відтінків, а ще й інших, і не раз спростоквані дієслова треба розглядати вже не як певні форми, а як окремі дієслова, напр.:

дати — *продати*

іти — *найти*

кохати — *розкошувати*

зичити — *позичити*

Позичати, напр., слід приймати за першу недоконану форму, і тоді будуть зрозумілі й такі форми, як *розпозичати*, *порозпозичати*.

Дієприкметники й дієприслівники.

Дієслівні прикметники § 88. Колишні дієприкметники прямого стану теперішнього часу й минулого на *-чий* і *-ший* в українській мові зникли, залишивши від себе дві парості: дієприслівники та прикметники. Дієслівні прикметники з колишніх дієприкметників знаходимо далеко не від усіх дієслів, а тільки від деяких. Ось декілька прикладів дієслівних прикметників: *колючий*, *пекучий*, *летючий*, *нестерпучий*, *рішучий*, *тямучий*, *непосидячий*, *роботящий*, *смердючий*, *невсипучий*, *лежачий*, *трудячий*, *пропащий*.

Що це не дієприкметники, а тільки прикметники, видно з таких ознак:

1. При дієприкметниках звичайно зберігається та ж конструкція, що й при самих дієсловах, звідкіля походять ті дієприкметники, сполучаються дієприкметники з тими самими словами, що й дієслова. Напр., при дієслові *окувати* можуть бути такі додатки *добре*, *кругом* („окувати добре“, „окувати кругом“) і так само звичайнісінькі сполучення „добре окований“, „окований кругом“ (при дієприкметнику), „пробити наскрізь“, „пробити списом“ і „пробитий наскрізь“, „пробитий списом“ і т. ін.

Але не те бачимо на *колоти* і *колючий*, *тямити* і *тямучий* тощо: звичайне сполучення, напр., „колоти голкою“, та зовсім неможливе „колючий голкою“, так само

„тjамитиме це до нових вiникiв“ i „тjамучий це до нових вiникiв“ i т. iн. Цi й подiбнi дiєслiвнi паростки можуть бути тепер тiльки звичайними прикметниками, отже й у вiдповiдних сполученнях: „колючий дрiт“, „колюче слово“, „тjамуша людина“ i т. iн.

2. Як показують дiєприслiвники сьогодчаснi, а також i стара мова, дiєприкметники прямого стану повиннi в'язатися з формами 3. особи множини дiйсного способу, отже в них повинний бути спiльний iз цими останнiми пень, а насправдi це дуже часто порушується: *печуть*, але *пекучий*, *летять*, але *летючий*, *терплять*, але *нестерпучий* i т. iн.

Хоч i порваний належний зв'язок таких слiв на-чий, -щий iз дiєсловами, хоч i стали вони вже прикметниками, все ж не важко бачити, що вони спорiдненi з дiєсловами теперiшнього часу дiйсного способу. Але зовсiм немає прикметникiв вiд колишнiх дiєприкметникiв минулого часу на-ший, -ше, -ша.

Натомiсть вiд другого колишнього дiєприкметника минулого часу на-лѣ, -ло, -ла (того самого, що з нього наш сьогодчасний минулий час на-в, -ло, -ла — див. § 78) пiшли досить численнi прикметники на-лий, -ле, -ла: *потухлий*, *згiрклий*, *минулий*, *вiдсталий*, *посинiлий*, *загусклий*, *бувалий*, *осиротiлий*, *зiв'ялий* i т. iн. Але такi прикметники можливi тiльки вiд дiєслiв неперехiдних i зовсiм неможливi вiд таких, як *нести*, *запрацювати*, *вкрити*... (перехiднi).

Дiєприкметники

§ 89. Iз усiх колишнiх дiєприкметникiв в українськiй мовi залишилися тiльки дiєприкметники переемного стану та й то самi дiєприкметники минулого часу, бо дiєприкметники переемного стану теперiшнього часу на-мий, -ме, -ма зникли, залишивши лише декiлька прикметникiв: *питомий*, *знайомий*, *вiдомий*, *видимий* i небагато iнших. Переемнi ж дiєприкметники минулого часу на-тий, -те, -та та на-ний, -не, -на збереглися досить повно.

Усi такi дiєприкметники можуть бути майже виключно тiльки з дiєслiв перехiдних, при тiм у певних групах дiєслiв вони будуть тiльки з закiнченням -тий, у других i з -тий i з -ний i нарештi в третiх тiльки з -ний.

1. Закiнчення-тий приймають тi дiєприкметники, що походять iз дiєйменникiв, коли в них перед -ти корiнний голосний або р:

бити — *битий*
гріти — *грітий*
жати — *жатий*

кути — кутий
відтяти — відтятий
терти — третий і т. ін.

Та й такі дієслова не завжди матимуть дієприкметника на *-тий*, бо, напр., від *дати* — *даний*, *знати* — *знаний*, *придбати* — *придбаний* тощо. Цілком послідовно *-тий* буде лише від тих дієслів, що перед *-ти* в дієйменнику у них *р*: *перти*, *жертити*, *дерти*...

2. Хоч *-ний*, хоч *-тий* приймають ті дієприкметники, що походять від дієслів із наростком *-н-* (*-ну-*):

кинути — кинений і кинутий
посунути — посунений і посунутий
замкнути — замкнений і замкнутий
загорнути — загорнений і загорнутий і т. ін.

Також подвійні дієприкметники і від дієслів *колоти* (*колений і колотий*), *молоти* (*мелений і молотий*), *пороти* (*порений і поротий*).

3. Від усіх інших дієслів, отже від великої більшості їх, дієприкметники будуть тільки на *-ний*: *писати* — *писаний*, *сіяти* — *сіяний*, *нагуляти* — *нагуляний*, *годувати* — *годований*, *клювати* — *клюваний* і т. ін.

Тільки треба пам'ятати, що перед *-ний* буде *е* (*є*) в усіх дієприкметниках тоді, коли вони творяться від дієйменників із приголосним (крім *р*), *и*, *і*, *ї*, або *ну* перед *-ти*: *нести* — *несений*, *носити* — *ношений*, *вертїти* — *верчений*, *напоїти* — *напоєний*, *одягнути* — *одягнений* тощо. В інших випадках голосний перед *-ний* той самий, що і в дієйменнику. Отож треба розрізняти дієйменники споріднених дієслів різних форм тривання, напр.:

скласти — складений, але складати — складаний
запрягти — запряжений, але запрягати — запряганий
розгребти — розгребений, але розгрібати — розгрібаний
повісити — повішений, але повішати — повішаний,
повивішувати — повивішуваний
виїздити — виїжджений, але виїжджувати — виїжджуваний
розрізнити — розрізнений, але розрізняти — розрізня-
ний, розрізнявати — розрізняваний
позичити — позичений, але позичати — позичаний
ставити — ставлений, але ставляти — ставляний
згорнути — згорнений, але згортати — згортаний
(згорнутий),
вигоїти — вигоєний, але вигоювати — вигоюваний.

Із наведених тут прикладів, між іншим, бачимо, що наголос не падає на голосний безпосередньо перед *-ний*, а завсіди на корінь. Але деякі дієприкметники стаються прикметниками, і тоді наголос падає вже на голосний перед *-ний*, напр.:

<i>печений</i> (дієприкм.)	— <i>печений</i> (прикметн.)
<i>варений</i>	— <i>варений</i>
<i>коханий</i>	— <i>коханий</i>
<i>складаний</i>	— <i>складаний</i>
<i>товчений</i>	— <i>товчений</i>
<i>хвалений</i>	— <i>хвалений</i>
<i>моцений</i>	— <i>моцений</i>
<i>учений</i>	— <i>учений</i>
<i>хрищений</i>	— <i>хрищений</i>
<i>мащений</i>	— <i>мащений</i>
<i>свячений</i>	— <i>свячений</i> .

Поготів тільки прикметники такі слова, як *скажений*, *навіжений*, *небережений* (від *сказитися*, *берегтися*). Так само прикметники (з особливим відтінком значіння) і такі віддієслівні слова, як *незлічений*, *неблаганний*, *несказаний*, *незчислений*, *незмірений*, *недозволений*, *спасений*, де не тільки наголос не дієприкметниковий, а ще й наросток *н* подвоєний (мабуть підо впливом таких прикметників, як *здоровенний*, *страшенний* тощо).

Дуже поширені в українському дієслові форми тривання властиві й дієприкметникам (а далі й дієприкметниковим іменникам), тобто дієприкметники можуть бути витворювані з різних форм тривання, зберігаючи й значіння тих форм. Так, від різних форм тривання *нести* (див. § 83) ми можемо взяти й дієприкметника:

нести — *несений*
перенести — *перенесений*
носити — *ношений*
віносити — *віношений*
наносити — *наносений*
понаносити — *понаносений*
винюшувати — *винюшуваний*
повинюсити — *повинюшуваний*.

Зокрема досить поширені дієприкметники других недоконаних форм дієслів із наростками *-ува-* (*-юва-*).

Такі дієприкметники, до речі сказати, часто можуть заступати зниклі дієприкметники переємного стану теперішнього часу на *-мий*, хоч, звичайно, ще природніше для них визначати те, що визначають взагалі другі недоконані

форми дієслів та ще й з наростком -ува-, (-юва-) (порівн. § 85). У кожному разі вони виразно відмежовані від дієприкметників перших доконаних:

виробити — вироблений, але вироблювати — вироблюваний
записати — записаний, але записувати — записуваний
надпиляти — надпилений, але надпилювати — надпилю-

ваний

переорати — переораний, але переорювати — переорюваний
підкреслити — підкреслений, але підкреслювати — підкрес-

люваний

показати — показаний, але показувати — показуваний і далі такі, як обмотаний — обмотуваний, приневолений — приневолюваний, розщеплений — розщеплюваний, залюднений — залюднюваний і т. ін.

А беручи на увагу, що в деяких дієсловах розрізняються ще й другі протяжні й наворотні форми (див. § 85), матимемо й такі ряди дієприкметників, як

розрізнений — розрізняний — розрізняваний
вихвалений — вихваляний — вихвалюваний тощо.

Як бачимо з усіх досі наведених прикладів, наголос у дієприкметниках, завжди на корені дієслова. Єдиний виняток це приросток ви- у перших доконаних формах, що завжди тут перетягає на себе наголос. Така послідовність і сталість наголосу в дієприкметниках спричиняється до того, що в ряді випадків форми тривання в дієприкметниках перемного стану не розрізняються відповідно до форм дійсного способу тощо, напр.:

нанішений від наносити і наносити
наста́вляний від наста́вляти і наста́вляти
підсл́уханий від підсл́ухати і підслуха́ти
ски́даний від ски́дати і скида́ти і т. ін.

Проте, щодо наголосу на дієприкметниках, то є одна група дієслів, коли він падає тільки на приросток. Це в тих дієсловах, що в дієприкметниках із них корінь залишається без голосного: ткнути — з́аткн_утий, ткати — з́атк_аний, рвати — по́рваний, на́праний, при́браний, обі́драний, про́спаний, при́гнаний, розі́пн_утий, на́п'ятий, про́граний, на́званий, при́дбаний, обі́йдений, за́спаний (від заспа́тис_я) тощо. Див. § 112_г.

Від дієслів походить багато слів-прикметників, і не завжди легко розмежувати прості прикметники й дієприкметники. Останні, як уже про це зауважено, керують тими самими іншими словами і так само, як і відповідні дієслова (особливо важать тут часові ознаки). Напр.:

печений, варений, зроблений безсумнівно дієприкметники, бо цілком звичайні сполучення *вчора спечений, в печі зварений, давно зроблений*, тобто як і *вчора пекли, вночі варять, давно зробили*, але такі сполучення вже неможливі при *печений, варений, коханих*, як неможливі вони й при прикметниках *білий, дерев'яний, пізній*, принаймні неможливі так вільно, природно й широко, як при дієприкметниках. Цим міряється й ступінь дієприкметниковості, напр., віддієслівні прикметники на -лий деяку дієприкметниковість іще заховують, коли трапляються такі сполучення, як „невчасно згаслий автор“ (В. Грінч.), „від заснулої в колисці дитини“ (В. Виннич.), „сироту, виросту в погорді“ (Ів. Франко)... „виття... збудило між скелями луну, давно померлу“ (Л. Україн.). Але *спілий, гнилий, запустілий* уже прикметники, бо не можливі сполучення „швидко спілий“ (порівн. „швидко спіти“) тощо або принаймні важкі, штучні. Навіть і дієприкметники на -ний з наголосом на корені подекуди вже згубили дієприкметниковість, напр., *рблений, мбрений, стриманий* в таких виразах, як „рблена сметана“, „морений кінь“, „стримана промова“.

Взагалі дієприкметниковість в українській мові падає, а натомість розвиваються інші способи висловити думку, що почасти заступають колишні дієприкметники, почасти вносять нові відтінки. Так, ми бачили, що форми тривання почасти заступають часовість колишніх дієприкметників (*вироблений — вироблюваний...*). Ті ж дієприкметники на -ний дали такі паростки, як *печений, неблаганий*. Можна вказати ще на досить поширену в сьогочасній літературній мові групу віддієслівних прикметників на -ний, що значною мірою заступають зниклі дієприкметники прямого стану, а також і переємного:

змінний (той, що змінюється, порів. *змінений*)
значний (той, що значить, порів. *значений*)
сполучний (що сполучає, порів. *сполучений*)
пожизний (порів. *пожитлений*)
повідомний (порів. *повідомлений*)
нерозв'язний (порів. *нерозв'язаний*)
непереможний (порів. *непереможений*)
нестримний (порів. *нестриманий*)
незламний (порів. *незламаний*)
непомірний (порів. *непомірений*)
недосяжний (порів. *недосягнений*)
заперечний (порів. *заперечений*).

Наостанці треба ще зауважити, що переємні дієприкметники на -ний, -тий іноді назверх цілком спадаються з прикметниками від дієслів на -ся, напр., *укритий свиткою* від *укрити (його) свиткою* і *укритий лісом* від *укритися лісом*. А беручи на увагу, що дієприкметники на -ний творяться і від дієменників на -ити і на -ти з попереднім приголосним, ми не повинні дивуватися, що такі дієприкметникові слова на -ний іноді можна виводити аж із чотирьох дієслів: *заволочений* може бути від *заволокти, заволотися, заволочити* і *заволочитися*.

Дієприслівники § 90. Як уже й сказано, з колишніх дієприкметників прямого стану на -чий і -ший в українській мові витворилися сьогочасні дієприслівники.

1. Дієприслівник теперішнього часу на -чи зв'язаний із яном теперішнього часу дійсного способу, і в нього той

самий голосний перед -чи, що й у третій особі множини дійсного способу:

беруть — беручи
кажуть — кажучи
бачать — бачачи
сидять — сидячи
летять — летячи
люблять — люблячи
виробляють — виробляючи
вироблюють — вироблюючи і т. ін.

У поезії децю вільніше постають дієприкметники теперішнього часу, а саме від дієслів другої відміни (и/а, я) вони можуть приймати таке закінчення, як і в дієприслівників від дієслів першої відміни: *сидять — сидючи, летять — летючи* (порів. § 88₂). Такі дієприслівники трапляються в народніх піснях, у Шевченка у віршах. Зрідка можна подібати ще дієприслівники на -я: *стоя, сидя*. Це архаїзми.

2. Дієприслівник минулого часу на -ши твориться з пня минулого часу дійсного способу:

ніс — ніши
ліг — лігши
купував — купувавши і т. ін.

Дієприслівники на -ши від дієслів недокованих безприросткових можуть уживатися не тільки при дієсловах минулого часу, а й теперішнього тощо на означення одночасності: „знавши добре свою справу, він ніколи не помиляється“, „не сіявши, не оравши, не буде й хліб родити“ і т. ін.

Присудок на § 91. Окремо стоїть віддієприкметникова при-
 -но, -то судкова форма на -но, -то: *казано, бито* і т. ін.

З походження це пересвний дієприкметник ніякого роду (порівн. *було, несло...*). Значіння його цілком таке ж, як у присудків минулого часу дієслів, і його не можна плутати з звичайним дієприкметником ніякого роду однини на -не, -те. І значіння і вживання присудкових дієприкметників на -но, -то з одного боку й звичайних дієприкметників ніякого роду на -не, -те з другого можна зіставити з значінням і вживанням таких слів, як *застигло, минуло, згіркло* з одного боку і *застигле, минуле, згіркле* з другого: „минуло літо“ і „минуле літо“, так само „розбито скло“ і „розбите скло“ і т. ін. (Див. § 146).

НЕВІДМІНЮВАНІ СЛОВА.

ПРИСЛІВНИК.

Вступні уваги § 92. Прислівники це незмінні слова, що пов'язують ознаку ознаки, отже щонайбільше бувають ізв'язані з дієсловами, менше з прикметниками. Щодо значіння прислівників, то воно дуже різноманітне, але найголовніших розрядів значінь їх три: прислівники чину, прислівники місця і прислівники часу.

Прислівниками бувають різноманітні з походження слова, не завжди різко відмежовані від інших розрядів слів. З одного боку прислівники в'яжуться з відмінюваними частинами мови, з другого зливаються з тими словами, щонайменшого самостійного значіння в мові не мають і вживаються на зв'язок слів (прийменники й сполучники).

Так, в українській мові є такі слова, що стоять ніби на межі між іменниками й прислівниками, напівіменники—напівприслівники, як от напр., деякі непрямі відмінки від прислівника *давно*: „з давнього да́вна“, „з давніх да́вн“, або як у Шевченка:

„І хоч би на сміх де могила
О давнім да́вні говорила“.

Нема ж іменника „да́вно“, а коли й припустити його¹⁾ то це ж буде тільки формула без жадного змісту. Безсумнівний прислівник *ве́рхи* („іхати ве́рхи“), що хоч і походить із старого орудного відмінку множини, але тепер уже жадних числових ознак у собі не має (порівн.: „він їде верхи“, „вони їдуть верхи“), може змінитися так, ніби він стає в множині:

„А москалі їй назустріч,
Як один, верхами“ (Т. Шевч.)

А при іменникові-підметові в однині ніяк не можна сказати *верхами* в цьому самому безсумнівно прислівниковому значінні, а тільки *верхи*. При звичайних прислів-

¹⁾ Що й зробив Б. Грінченко в своєму „Словарі української мови“.

никах *завтра, дозавтра* з'явилося й таке, як ось у П. Мирного:

„З завтрього я сам стаю на роботу“.

А з другого боку дуже багато прислівників повстає в відмінюваних частин мови і раз-у-раз виникають труднощі в розпізнаванні, що перед нами — прислівник чи іменник тощо. Докладніше про розмежовування прислівників із іншими частинами мови і речення буде в синтаксі, тут слід тільки зауважити, що безсумнівні прислівники майже всі і завжди пишуться одним словом (річ іде про такі прислівники, що в них увіходить декілька слів, напр., прийменник і іменник, прийменник і прикметник тощо).

Так, напр., пишуть тільки *змалку, згорда, заввишки, відтоді, дотепер, відсьогодні, понині, звільна, напхот, вдосята, віддалеки, помалу, надовго, досхочу, непереливки, наптомачки, залюбки* і т. ін. Та не раз буває так, що в мові певне словосполучення існує то як прислівник, то як не прислівник, а, напр., прийменник із іменником. Тоді, між іншим, виникають і правописні труднощі, бо такі одновимовні слова не однаково пишуться: прислівники разом, а інші ні. У таких випадках слід зважати на значіння тих слів і пам'ятати, що майже завжди прислівники постають із слів відмінюваних, а не навпаки, і що первісне матеріальне значіння тих відмінюваних слів, надто іменників, у прислівниках звичайно буває змінене, поширене, узагальнене. Ось декілька прикладів:

<i>у купі—укупі</i>	<i>в низ — вниз</i>
<i>до дому — додому</i>	<i>у двоє — удвоє</i>
<i>на силу — насилу</i>	<i>з початку — спочатку</i>
<i>до гори — догори</i>	<i>на здогад — наздогад</i>
<i>з біса — збіса</i>	<i>на зустріч — назустріч.</i>

Такі рівнобіжні вирази з однаковою вимовою, але не однакою письмом, різнозначні, і вивідні в правих стовпцях слова (прислівники), як бачимо, завжди ширшого й абстрактнішого значіння (як воно й повинно бути, бо прикметники взагалі абстрактніші за іменники, а прислівники абстрактніші ще й за прикметники, бо вони ж визначають ознаку ознаки). Адже ми зовсім легко розрізняємо іменникове чи інше яке іменне значіння супроти прислівникового в таких, напр., реченнях:

„Іжаки жили в купі хмизу“ — „жили ми тоді вкупі“
 „під'їхав до гори“ — „підняв голову догори“
 „не покладайся на силу“ — „насилу дійшов до хати“
 „з біса цього пуття не буде“ — „він збіса розумний“
 „у двоє вікон постукати“ — „у двоє б витерпів“.

Тому в деяких випадках ізольовані (відокремлені від інших) речення на слух можуть бути двозначні, наприклад „він подався додому“: коли це „до дому“ (як „до хати“, „до комори“...), то воно зовсім не те значить, що „додому“, бо можна „податися додому“, напр., з-за кордону, не маючи жадного „дому“, бо „додому“ далеко ширше й абстрактніше значіння, ніж „до дому“.

У таких випадках ясної рівнобіжності в мові двох значень при однаковій вимові і на письмі слід відрізняти їх пишучи прислівникові вирази одним словом.

Але ж у мові є дуже багато й таких сполучень, які стоять на межі поміж відмінюваними словами (зокрема іменами) і прислівниками. Так, коли ми не заважаємо собі в згоді з наведеними вказівками також розрізнити і *купи* і *докупи* як до речення, тобто як до значіння їх, вже безперечно спинимось перед тим, як треба написати *на купу* хоча б у таких реченнях, як „не можна ж усі докази на купу валити“. У такому виразі ще занадто відчувається матеріяльне значіння іменника, щоб без вагання написати „накупу“, хоч з другого боку це й не безсумнівний іменник із прийменником. До таких же неусталених у правописі виразів належить: *до біса*, *до ката*, *до хрипа* (= багато), *до діла* (= добре), *до пуття*, *без пуття*, *до вдоволи*, *не до вдоволи*, *не до смаку*, *до щенту*, *у щент*, *на гамуз* (= зовсім, цілком), *на віки* і багато інших, не вичислюючи вже за такі, як *двічі по два*, *два рази по два* чи *сорокчато по два* тощо.

Деякі з них пишуть і разом (*навіки*, *у щент...*), але взагалі в таких випадках краще писати окремо, хоч у жадному разі тут не слід бути педантичним і нав'язувати якійсь один правопис, бо такі переходові від змінних слів до прислівникових незмінних випадки і правописна подвійність взагалі звичайна в мовах річ. Подекуди тут важить проста традиція, як от уже здавна повелося писати *звечора*, *зранку*, *вночі*, *вдень*, хоч це зовсім не такі вже виразні прислівники (порівн. „з самого вечора“ і т. ін.).

Один із мотивів до того, щоб певний вираз прив'язати за виразний прислівник, отже й писати його вкупі, полягає в наявності у ньому відмінних форм супроти схожого іменного виразу, напр., ми повинні написати тільки *зранці*, (а не „в ранці“), бо від іменника *ранок* місцевий відмінок однини звичайно не буває на і (див. § 424); так само тільки *надворі*, бо тут наголос інший, ніж у місцевому відмінку однини від іменника *двір* (порівн. „у дворі“, „при дворі“), *набік*, бо інше значіння в *на бік* (порівн. „стати набік“ і „перейти на бік супротивника“).

Цим же власне виправдується й усталений правопис безсумнівних прислівників як *доскоchu*, *злюбкu* тощо.

До речі кілька слів і про не. Коли не значить заперечення, його, як і при всіх інших словах, слід писати при прислівниках окремо: „не сьогодні, то завтра“, „не знизу, а зверху“, „не тут йому місце“ і т. ін., якже не виходить у склад нового слова (на подобу приростків), то й писати треба його разом: *незруки* (= незручно, напр., „незруки ставити на цім місці“, але, звичайно, „голуба випустив не з руки, а з клітки“), *зненацька*, *невже*, *знестяму*, *нещодавно*, *немає* (але дієслово *не має*), як і в інших словах: *ненавидіти*, *необачний*, *неволя*, *недобачати* (= бути піделишим, але *не добачати* = не вбачати) тощо.

Знов же й тут, виходить, часто можна допускати рівнобіжні написи як до суб'єктивного розуміння виразу, коли немає інших указівок на той чи той правопис. Так, *недавно* тільки так і можна написати (порівн. з запереченням не з іншим наголосом: „це не давно було, тільки вже забулося“), але *недобре* і *не добре*, *негарно* і *не гарно*, *немило* і *не мило* і т. ін. як до тексту, а то й суб'єктивного розуміння. Див. іще § 141.

Про прислівники-прийменники та прислівники-сполучники див. §§ 172, 187.

Прислівники
чину

§ 93. Прислівники чину, а разом із тим причини, міри (себто на питання як? яким чином? яким способом? яким побитом? чому?

скільки? наскільки?), як також і всі інші, бувають щодо свого походження трьох головних розрядів: поперше прислівники з особливих прислівникових слів, простих або ще й з приростками чи наростками, подруге прислівники з закам'янілих форм колись або й тепер відмінюваних слів, так само простих або й з приростками та наростками і потретє прислівники з складних слів, теж іноді ускладнених іще й приростками та наростками.

1. Особливі прислівникові слова: *так*, *як*, *інак*, *ледве*, *ніяк*, *ніяк*, *отак*, *ін-як*, *ось-як*, *якось*, *конче*, *такечки*, *отакечки*.

2. Прислівники з відмінюваних слів:

а) з орудного відмінка однини й множини сьогочасних і колишніх відмін іменників, наприклад:

слідком (іти), *біжком*, *бігом*, *попросом* (здобути), *жужом* (напхати), *дзюрком* (вода біжить), *даром*, *гуртом*, *волоком* (тягти), *напхом*, *вістрибом* (побігти), *притьом* (побігти треба), *поїдом*, *поквапом* (робити), *нішком*, *разом*, *заразом*

бігцем, на́зирцем (на́зирком), живцем (спіймати), пря́цем (іти), хильцем (пити, побігти), миттю (зробити) ходою (їхати), самотою (жити)

да́рма (робити), ле́жма (лежати), мі́йма (накидати), сидьма (сидіти), ніцьма (лежати), міньма (дати), крадькомá (взяти, робити), шви́ргома́ (кинути) (порівн. двома, всіма, плечима...), пі́шки (йти), ве́ргомá (їхати), байдужечки, байдужки, по́крадьки (= крадькома), ле́жачки (робити), ра́чки (лізти), на́впрямки (= навпростець), на́ввійпередки (бігти), на́ввійпинки (тиснути), за́дки (іти), мо́вчки, на́дпаши́ки (надіти), на́впама́чки (шукати), на́всідя́чки (= сидіти), на́хили́ки (нахилити), на́вхили́ки (пити), на́вско́й (спилити), на́втьо́бки, на́вперейми́ (побігти), на́впрі́сядки (танцювати), на́вкулáчки (битися), на́вперемі́нки (з кимось), по́шепки (сказати), за́любкі́, на́зирці́ (ходити), на́вздо́гінці́ (бігти), згінці́ (пити, побігти) за́вбі́льшки, за́вглі́бшки, за́вши́ршки, за́вдо́вжки, за́вда́льшки, за́втові́шки, за́ввійши́ки—це закінчення орудного відмінка множини старої відміни, а почасти (з приростками), може, й знахідного множини.

б) З родового чи знахідного відмінка однини:

голя́ка, бося́ка (ходити), сто́рчака́ (полетіти), кру́жкó (піти), кося́ка (ударити), ду́ба, ди́бка (стати).

в) З різних відмінків імен залежно від прийменників (що сталися таким чином приростками); іноді тут бачимо вже іменникові закінчення в прикметникових пнях тощо:

зві́льна (підвестися), зга́рячу́ (зробити), зго́рда (глянути), згрі́зна (закричати), зне́нацька́ (вбігти), зні́чєв'я́ (зробити), ві́дрáзу́ (побачити), зб́зла́ (накричати), зб́палу́ (накинутися), по́мáлу́ (посуватися), наба́кір (надіти шапку), впо́перек (покласти), зне́стáму́ (зробити), по́прóсту, по́ча́сти, не́пам'я́тку́ (бути), на́швидку́ (попоїсти), пово́лі (зробити), на́здо́га́д (сказати), на́взна́к (упасти), до́сто́ту, зо́всім (не пам'ятати), за́на́дто (великий), за́га́лі, впо́вні, по́ночі́ (сидіти, іти, бути), по-на́шому́, по-мо́єму́, по-німе́цькому́, по-украї́нському́, по-сви́нському́...

г) З прикметників ніякого роду однини з старим закінченням -о (порівн. у дієсловах -ло, -но, -то) або новим -е при тім від прикметників 2. й 3. ступенів завсіди -е):

га́рно, ве́село, зе́лено, пога́но, ке́псько́, до́бре, зле́, кра́ще, га́рніше́, ши́рше... (про відпадання закінчення -е див. § 15 дрібн. шрифту).

Щодо прислівників від прикметників на -чий, -ший, -жий, -щій та м'яких на -ній, то від перших вони бувають і на -е і на -о:

немину'че, за'ряче', бо'ляче', хо'роше', дуже (і ду́жо із іншим відтінк. знач.), байду́же (і байду́жо з інш. відтінком значіння), нестерпу́чо, свіжо, а від м'яких на -о: си'ньо, по'рожньо, сере'дньо.

Г) З дієслів (дієприслівники):

кажучи, нісши... також такі, як зне'хотя, навкидя' не-ре'кидя (див. § 90).

Д) З пнів відмінюваних слів без якихось відмінкових чи особових закінчень, але з приростками, а іноді й на-ростками:

на'схиль (стояти, сидіти), на'рубень (класти), о'бмал', по'спіль (усім), на'сторч (поставити), нао'сліп (іти), нави'ворот (надіти що), на'дзелень (зірвати), на'вхрест (покласти), навпросте'ць (іти), безпере'стань (робити), бе'зліч (турбот), нево'їд (їсти), на'дголодь (їсти), о'ка-ряч (ходити).

3. Прислівники з складних слів:

нато'мість, живосо'лом (схопити), горі'лиць (лежати), босо'ніж (ходити), доброхі'ть (зробити), долі'лиць (лягти), запанібра'та (поводитися), мимохі'дь, мимої'здом (побачити), пусто'наш, само'нас (коні ходять), водно'-сталь, живови'дячки (бреше), віч-на'-віч (балакати).

Про такі прислівники, як шкода, сила, купа, маса-див. § 153.

§ 94. Прислівники місця (себто на питання де? куди? кудюю? звідки?) теж, як прислівники чину, бувають різного походження:

1. Прості прислівникові слова:

тут, там, скрізь, сюди, туди, куди? де? отут, отам, тутечки, тамечки, отутечки, тамки, тутки, інде, ні'де, ніде', ні'куди, ніку'ди, усюди, онде, о'сьде, де'сь, куд-и'сь, о'сьдечки, та'меньки, ві'дси, звідці'ля', відці'ль, ві'д-ти, звідті'ля', відті'ль, відкі'ль, звідкі'ля', звідта'м, ні-звідкі'ль, поде'куди.

2. З різних відмінюваних слів як у § 93₂:

звйсока, зда́лека, зб́лизька, відда́лежкі (дивитися), до́блу (упасти), зба́ду (побачити), догори́ (глянути), вни́з, знизу́ (кинути), впе́ред (забігти), знадво́ру (побілити), назу́стріч (вийти), спі́дспо́ду (запечений), тудо́ю, сю́дою, кудо́ю (показують не мету, а лиш напрям руху, вони виникли підо впливом таких, як дорого́ю, рі́чкою...), побі́ч (іти), о́сторонь (стояти), су́біч (лежати), по́підти́нню, по́підві́конню, по́надві́рю, по́підгі́рю (ходити), по́підбі́ччю (бити) (із „по підти́нню“, „по підві́конню“, „по надві́рю“, „по підгі́рю“, „по підбі́ччю“, але такі іменники тепер трапляються рідко і не всі, і прислівники краще писати вкупі, як подано).

3. З складних слів:

ліво́руч, право́руч, право́біч (бути).

Прислівники часу § 95. Прислівники часу (себто на питання коли? відко́ли? до́ки?) не численні супроти інших, але теж бувають різного походження:

1. З простих (принаймні на перший погляд) прислівникових слів: тоді́, коли́? тепе́р, за́раз, ото́ді, коли́сь, о́тепе́р, де́коли, о́після, і́ноді, ні́коли.

2. З різних відмінюваних слів:

вра́нці (встати), за́втра, спо́чатку, поране́ньку, по́тім (зробити), вчо́ра, зве́чора, вбо́світа (прокинутися), влі́тку (бути), зда́вна, зма́лку (звикнути), заві́дна (докінчити), за́вчасу́ (впорати́), зго́дом (прийти), наскі́нчу́ (бути), поперва́х (бувати), на́двечі́р, за́здалегі́дь (повідомити), за́того́ (буде). Сюди ж і такі, як щоде́нь, щони́ч, щодня́, щора́з, щора́зу, щомі́сяця...

3. З складних слів:

сього́дні, то́рік, поза́торік, водно́браз, вря́дї-го́ди (заходити). Ті питальні прислівники (і часу, і місця, і чину), що сполучаються з ні- і мають по два наголоси і по два значіння, достоту так розрізняють свої значіння, як займенники ні́хто й ні́що в непря́мих відмінках:

ні́де — ні́де
ні́куди — ні́куди
ні́як — ні́як
ні́відкі́ль — ні́відкі́ль
ні́коли — ні́коли

Ліві форми з конкретнішим і вужчим значінням часто

заміняються, як і вказані займенники, словосполученням із *нема*:

ніде = *нема де*

нікуди = *нема куди*

ніяк = *нема як*

нівідкіль = *нема відкіль*

ніколи = *нема коли*. Див. § 65.

ВІГУК.

§ 96. До вигуків слів належать кілька розрядів слів, об'єднаних між собою тільки тим, що всі вони невідмінні, і всі вони звичайно не в'яжуться в реченні з іншими словами, хібащо заступаючи інші слова в реченні або навіть ніби заступаючи цілі речення. Значінням своїм вигуків слова дуже різноманітні, але всі воникладаються в три основні розряди.

1. Вигуків слова на виявлення різних психічних станів і почувань людей, як от радості, захоплення, захвату, здивування, горя, болю, огиди, зневаги, обурення, жалю і т. ін., при тім те саме вигукове слово іноді може надаватися до виявлення різних почуттів як до його вимови (інтонації).

Приклади:

Ой горе тій чайці, чаєчці небозі! (Нар. пісня)

О, думи мої! О, славо злая! (Т. Шевч.)

Ах, сонце! чому ти раніш не зійшло?! (О. Олесь)

Гей, степи, поля, розкіш моя! (М. Коцюб.)

Ех, якби то! Та що й казати! Кебети не маю. (Т. Шевч.)

Хм... А кого ж то вчора Сидір бачив біля економової кухні?

4-i-i!—сплеснувши руками, підвелась зразу Хима. (В. Виннич.)

Ага, піймалась!...

Пхи! піймалась... (В. Виннич.)

Перевелись тепер рицарі в Січі... Овва! гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур. (П. Куліш)

Ху, душно як! (Л. Україн.)

Ух—каже—як там холодно! (Нар.)

Та ну бо розкажи! Ат, одчепись. (Нар.)

2. Вигуків слова оклики, себто такі, що ними хочемо привернути чийсь увагу, наприкл., кличучи до себе або проганяючи від себе, тощо.

Приклади:

Гов, Лукашу, гов! го-го-го-го! А де ти? (Л. Україн.)

Та гей, бики, чого ж ви стали? (С. Рудан.)

А бир-бир! А дряу! Вівчарські окрики лунають по темній штольні. (Ів. Франко)

Цу-цу, скажені! (Т. Шевч.)

Гулі, гулі, голуби, ви летіте сюди. (Нар. пісня)

От він за батіг та й: Гей, соб, цабе! (Нар.)

Цить, не плач, дасть мати калач. (Нар.)

Що воно за сопілка, що так гарно грає... А не, я заграю. (Нар. казка)

Ой гиля-гиля, гусоньки, на став. (Нар. пісня)

Тасю-тасю, качуре, додому! (Нар. пісня)

Вацю, свині, до корита! (Нар.)

3. Вигуків слова звуконаслідні, себто такі, що ними намагаємося віддати звуки різних тварин, машин, вітру, води і т. ін. Звуконаслідних слів необмежена кількість, бо часто той самий звук різно віддають, а до того ж і звуків таких дуже багато.

Приклади:

Собака за ним гав-гав-гав. (Нар.)

На скрипочки тири-ри-ри, на цимбали бам-бам. (Нар.)

Туп-туп ніженьками, дзень-дзень підківками. (Нар.)

Шургич у ніч! (Нар.)

Ой ти, старий, нахи-нахи, я, молода, хихи-хихи. (Нар.)

Глянь, як голубка в парі брукає: бруку-бруку, бруку-бруку. (Нар.)

Ой сів пугач на могилі, та й крикнув він пугу. (Нар. пісня)

Них-них-них-них — зареготався народ. (Гр. Кв.-Осн.)

Чийсь рука... курицю хапає...: Кирр! кирр! кудях! (П. Куліш)

Шубовсть в воду. (Т. Шевч.)

Аж рип! і ввійшла в хату бабуся стара. (Гр. Кв.-Осн.)

Ги, ги — сміявся дурень. (М. Хвильовий)

Темна ніч. Ідуть удвох —

Тихо кроком: чорох-чох. (В. Поліщ.)

От-от догнав

І — бебех в могилу. (Т. Шевч.)

Кінь спиткнувся, а він геп у саму калюжу. (Нар.)

Шелеп щастя в хату! (Нар.)

Поза куцем щось шелесть, шелесть. (Нар.)

І веселенька шасть у хату! (Т. Шевч.)

Як дзвін,

На смерть немов,

Все — бев та бов. (О. Олесь)

Гу-гу-гу! — в дворі гуділо. (Ів. Франко)

Плюсь біля Зубишиних воріт і впало. (Гр. Кв.-Осн.)

Заридала Катерина

Та бух йому в ноги. (Т. Шевч.)

Аж ось — лулусь щось під ногами. (Є. Греб.)

Треті півні: Кукуріку. (Т. Шевч.)

ПРИЙМІННИКИ, Й СПОЛУЧНИКИ.

§ 97. Про них дивись у синтаксі (§ 169... і § 187).

СЛОВОТВІР.

Вступні
уваги

§ 98. Об'єднуються слова в більші чи менші групи не тільки тим, що однаково змінюються, мають однакові закінчення, як це видно з словозмін, а ще й тим, що в величезній більшості слів нашої мови є й інші такі елементи, що надають їм чогось спільного, однакового. Це насамперед наростки й приростки. У розростанні словника, у повсякчасному збільшенні кількості слів для називання нових тям і відтінків мислі наростки й приростки беруть найбільшу участь, особливо наростки. Способами наросткування й приросткування, а часто обома разом, з'являється велика маса нових слів, і ці способи найприродніші для розвитку лексики мови. Річ у тім, що як закінчення відмінних слів зв'язані з певними значіннями, так і наростки та приростки надають певного значіння або відтінку значіння, напр., наросток *-ина* в *зернина*, *часничина*, *рибина* не тільки вирівняв граматично *зерно*, *часник*, *риба*, поробивши їх усіх іменниками жіночого роду на *-а* (це власне й не характеризує самого наростка), а, головне, всім їм надав однієї спільної прикмети значіння, а саме одиничности, окремішности (*зернина* — одно зерно, *рибина* — одна риба, *часничина* — одна головка часнику), бо таке значіння має цей наросток у великій масі слів української мови. Отже, творити нові слова наростками (як і приростками) значить робити тільки нові сполучення уже відомих елементів, відомих в інших словах, тобто, виходить, не нових для пам'яті й свідомости. І от не так і великим числом наростків в українській мові (десь понад сто) витворено тисячі нових слів подібно до того, як з невеликого числа звуків піаніна (усього 85) можна витворити дуже багато, безліч акордів, тобто нових сполучень звуків. Але як далеко не кожне сполучення звуків піаніна дає акорд, так далеко не механічно творяться нові слова з відомих елементів. Як знаючись тільки добре на музиці, маючи вправність у грі людина може взяти і новий добрий акорд, так тільки глибоко й повно знаючи мову, можна втворити нове слов,

без наміру, не надумано, а цілком натурально, „само собою“. Якщо людина, напр., звикла до таких слів, як

*зернина, рибина, соломину, бадиллина,
намистина, порошина, квасолина, насі-
нина, грошина, пір'їна...*

і коли вона розрізняє їх супроти „зерно“, „риба“, „солома“, „бадилля“, „намисто“, „порох“, „квасоля“, „насіння“, „гроші“, „пір'я“, то при потребі вона без жадного вагання й роздумування скаже й

сінина, осотина, морквина, піщина, молочайна

(від „сіно“, „осот“, „морква“, „пісок“, „молочай“), хоч би й ніколи ні від кого перед тим не чувши їх (цих слів і немає в найбільших словниках української мови).

Це цілком природний словотвір, словотвір народній, несвідомий, оснований на асоціаціях. Але коли ми захочемо усвідомити його, то побачимо, що він дуже складний, що далеко не від кожного іменника можна утворити новий іменник із наростком -ина, що тут доводиться брати на увагу і значіння іменника і відносини однини його до множини, а як до інших наростків, то ще й такі моменти, як граматичний розряд слова (іменник чи прикметник і т. ін.). Нарешті є наростки дуже поширені, є дуже мало поширені, а все це каже за те, що без доброго ознайомлення з словотворчими засобами мови й їх уживанням не можна належно знати мови, особливо коли взяти на увагу те, що інтелігенція на Україні не одномовна, а це стоїть на перешкоді до розвитку поправного натурального словотвору.

Наростки й приростки найважливіші словотворчі засоби, тільки вони не єдині. Виникають нові слова і з складання в одно двох слів або коренів. Нарешті входять слова і з чужих мов.

Звичайно, для практики з словотворчих засобів мають значіння тільки так звані продуктивні, тобто ті, що в підсвідомості народу виступають як живі словотворчі елементи і, значить, можуть творити нові слова, як ото наросток -ина.

Значіння словотворчих елементів, зокрема наростків і приростків, дуже велике не тільки тим, що через них ми набуваємо можливості називати нові предмети мислі, тобто не тільки тим, що з наростками чи приростками в мову ввійдуть нові слова на означення нових предметів (напр.: *робота — робітник — робітниця — робітня — безробіття — нероб — робітництво* і т. ін.), а ще й тим, що вони часто

до основного значіння слова додають певних відтінків значіння, надто важливих у поетичній мові. Кажучи взагалі, не однаково буде, чи сказати *робітники* чи *робітництво*, *довгавий* чи *довга́стий* або *довгобастий* (а то ще й *довговатий*), *безпутний* чи *непутний* і т. ін. Усі вони на своєму місці (тобто в певних контекстах) будуть добрі, а на не своєму шкодитимуть силі виразу або порушуватимуть естетичний бік мови, як невдало підібране й припасоване до себе вбрання чи хоч тільки кольори, бо хоч і які вони гарні й чисті нарізно, вони тільки в певній гармонії справляють належне примне вражіння. Коли, напр., нам треба підкреслити єдність і цілість, збірність усіх робітників (чи всесвіту, чи країни, чи ще меншої частини), нам краще сказати *робітництво*, коли треба віддати тільки множиність — краще *робітники* (напр., „у такому то районі робітники зорганізували чимало колгоспів“). Це не суб'єктивне сприймання відмінності значіння цих слів, ця відмінність стане очевидною кожному, хто придивиться до великих рядів слів із наростком-ник і саме в множині з одного боку та слів із наростком-ство з другого, хто зважить на те, з якими характерними словами сполучаються ті й ті слова (напр., „ціле робітництво бажає...“, але ніяк не можна „цілі робітники бажають“).

Взагалі працювати над своїм словником, себто над тим, щоб до речі й якнайкраще вжити слово, треба б далеко більше, ніж то в нас ведеться, а надто щодо таких чинників у розвитку й формуванні нашої літературної мови, як учительство та автори художньої літератури.

Така праця (між іншим і з допомогою спроб визначити характер словотворчих засобів, їх обсяг уживання та прикладів слів — як оце в цій книжці) збагачує лексику, витоншує її і зменшує лексичну односторонність, хибні нахили залюблятися в одних словах (чи з певними наростками) і обминати інші. Багатючі засоби на словотвір української мови, зокрема наростки й приростки повинні стати слухняним і гнучким знаряддям у руках тих, хто слово має за знаряддя своєї діяльності.

Далі ми й подаємо головним чином продуктивні словотворчі елементи, зовсім обминаючи такі, що тільки з спеціальними коментарями стають зрозумілі як наростки чи приростки, а без того не відчуються вже за складові елементи кореня слова. Колишній наросток *р* у таких, напр., словах, як *дар* (порівн. *дати*), *пир* (порівн. *пити*), *жир* (порівн. *жити*) уже мертвий зовсім, і ми його не турбуватимемо, з тих самих причин давши спокій і приросткові *у* — в таких випадках, як *убогий* (того кореня слово, що й *багатий*) тощо.

НАРОСТКИ.

Наростки іменникові.

Значіння їх і вживання § 99. Іменникові наростки подаються тут разом із закінченнями, бо так зручніше їх шукати. Значіння наростків по можливості визначається, тільки не завжди вони надаються до того. У таких випадках доводиться подавати особливо рясні приклади. Але й в інших випадках не скуплюся на приклади, вважаючи, що надмір їх не зашкодить, а навпаки допоможе коли не зрозуміти, то може хоч відчутти значіння наростка й обсяг уживання.

З цілком зрозумілих мотивів наростки подаються в алфавітному порядку.

1. (-а)—без наростків із самих пнів, надто дієслівних спросткованих, часто повстають нові слова на означення передусім абстрактних тям (власне не матеріальних): *підпал, по'слух, за'гад, на'мір, пере'страх, спо'мин, по'гляд, до'каз, пере'клад, ви'гляд, за'хід, по'клад, у'стрій, на'мул, пере'сип, недо'ук...* Наголос майже завжди на приростку.

Також і без приростків: *пал, лях, спів, блуд, мах, ліж, каламут, стріл, кус, клик* тощо.

Але від дієслівних пнів із приростками й без них творяться ще іменники на -а:

а) на означення особи носія чинності, надто при дієсловах, що визначають якусь огудну чи осудну чинність: *зачепа, роззява, задрипа, підлиза, баламута, проява, стрига, верховода, недвига* („недвига серцем“ у Шевченка).

б) на означення абстрактних тям (порівн. вгорі): *ява, тям, рада, жура, ваба, зневага, шкода...* Пор. іще § 36.

2. -ава — див. -ота

3. -ага — див. -яга

4. -ай (-яй) — мало поширений наросток головним чином при дієслівних пнях, рідше при іменникових з відтінком зневаги особи на означення носія чинності або властивості: *горлай, гультай, гультай, стрижай, бородай, носай, ходжай, рубай, німчай*. Значінням близький до -ань, -аль, -ій, -ач. Наголос на -ай, -яй.

5. -ак (-як) — дуже поширений наросток при різних пнях:

а) на означення особи носія певної чинності або прикметності: *співак, ходак, письменник, бідак, бідняк, дивак, мертвяк, голяк, силак, верстак, біляк, мудрак, худак, худяк, лівак, мовчак, піяк...*

б) на означення приладів, струментів: *стояк, топ-*

чак, ступак, дзюбак, біяк, різак, клювак, держак, клепак, личак, коряк, ходак, літак (новотвір)...

в) на означення людини за її станом, місцем перебування, народністю: вояк, бережак, поляк, прусак, подоляк, волиняк...

г) на означення чоловічої статі і живих істот: гусак, лошак, дітвак, тетервак, їжак...

г) на означення садів і гаїв за породою дерева (-як): вишняк (і вишни'к), сливняк (і сливни'к), сосняк (і сосни'к), липняк (і липни'к), дубняк (і дубни'к), бересняк (і бересни'к)...

д) на означення деяких недуг, наростів на тілі: боляк, чиряк, гнояк, пістряк, сліпак, вовчак, жилияк...

е) у таких словах, як: дубчак, парубчак, бильчак, будяк, житняк, жовтяк, лушак, мокряк (і мокляк), кістяк, гопак... Наголос завжди на наростку.

Величезна більшість слів із цим наростком визначає або живі істоти, або точно оформлені предмети, тому й такі, як вишняк, дубняк... в родовому відмінку однини приймають закінчення -а (а не -у) — порівн. § 38.

6. -ака (-яна) — на означення згрубілості речі, особи, часто з відтінком зневажливості: рубака, писака, позивака, кусака, вояка, вусяка, хвостяка, коняка, одчаяка, бариялка, губ'яка, брехуняка, дебелияка, тверезяка... Наголос на -а'ка, -я'ка. Див. іще -ага, -яга.

7. -алка — див. -ка

8. -ално — див. -илно

9. -ало — див. -ло

10. -аля, -аль, -аня, -ань — на означення особи (рідко предмета) за найхарактернішою прикметою; буває при різних пнях, найчастіше при іменникових: шваля, праля... коваль, скрипаль, носаль (з довгим носом), довгаль, довгань, вусань, бровань, бородань, головань, горбань, горлань, губань, гривань, дзюбань, здоровань, зубань, кострубань, крисаня (капелюх), лисаня, біланя (корова), гірканя (гриб)... Наголос завжди на -а'нь, -а'ня, -а'ль, -а'ля.

Але ненаголошений наросток -ань зовсім інше значіння має при деяких дієсловах на -ати: ка'зань, в'я'зань, ла'мань, ко'пань, де він визначає чинність або наслідок її.

11. -альник — див. -ик

12. -ан, -ян — на означення носія прикмети, також на означення наслідків чинности; де що збігається з -ань, -ун, -ан: мовчан, буян, побиван (хто всіх побиває), стоян, грубіян, стусан, штовхан, прочухан, молодан, білан, лисан, пузан, братан, дідуган, орлан...

Іноді замість -янин: *індіян, росіян, христіян*.
Наголос завсіди на -ан.

13. -анин — див. -ин
14. -анина — див. -ина
15. -анна — див. -на
16. -аня, -ань — див. -аля, -аль
17. -ар, -яр — дуже поширений нарізок на означення особи певної професії; найчастіше при іменникових пнях: *байкар, бляхар, біляр, вівчар, віспар, кобзар, штукар, дзвонар, злидар, книгар, пачкар, чоботар, дояр, плугар (плуга'тар), тесляр, коминяр, вапняр, голяр, повістяр, газетяр, скляр, лі'кар, то'кар, пи'сар, бо'ндар...*

Наголос дуже часто на -ар, -яр.
Див. іще § 34.

18. -ас—рідко вживаний нарізок при різних пнях: *люба'с (коханець), риба'с (що рибою торгує), ду'рнас (і ду'рбас), ля'нас, ло'бас*.
19. -ася, -ась, -уся, -усь, -ся, -сь, -уня, -нь, -уньо тощо — дуже поширені закінчення особливо в власних іменнях людей на означення пестливості: *Настася, Юрась, Івась, Катруся, матуся, Марися, Петрусь, Антось, дідусь, братусь, братуньо, котусь, мамуня, татунь, татуньо...*
Зрідка і з іншим значінням: *красуня (гарна)*.
20. -аха, -яха — не часто вживаний нарізок: *сіромаха, бідаха, розумаха, діваха* з особливо ясно згрубним значінням в -омаха: *грудомаха, костомаха, гульмомаха, корчомаха*.

З дієслівними пнями означає осіб як носіїв певної чинності: *пряха, шваха, дбаха, даха*. Наголос на -а'ха.

21. -ач (-яч) — досить поширений нарізок, надто при дієслівних пнях:

а) на означення особи носія чинності при дієслівних пнях: *ткач, копач, шукач, глядач, слухач, втікач, нагля'дач, пома'гач, спожив'ач, пережла'дач, відві'дувач, підспі'вач, викла'дач, допи'сувач...*, іноді й на означення людей: *держач (порівн.: -ак, -ар)*.

б) на означення знаряддя чинності: *сікач, колода'ч, рогач, брязкач, налі'гач, виби'вач, попи'хач, вити'рач, пови'вач, натя'гач, вими'кач, попи'хач...*, також *кип'яч*

в) близький значінням до -ань: *вирлач (= вирлокий) бородач, гривач, горлач, волохач, носач*.

Наголос на корені, коли в слові є прирізок з голосним, в інших випадках на -ач: *нагля'дач — гляда'ч...*

22. -аш — рідко вживаний нарізок при іменникових і прикметникових пнях: *синаш (син), гармаш (хто при*

гарматі), *чисташ* (прочищене від лісу місце), *Лукаш*, *Андріаш*, *Матяш*...

23. **-ба (-оба)**—на творення віддіслівних іменників (близько-значних до **-ння**, **-ття**): *боротьба*, *лічба*, *молотьба*, *міньба*, *журба*, *ганьба*, *воложба*, *сійба* (*сівба*), *стрільба*, *гульба*..., *хвороба*, *шаноба*. Наголос на **-ба'**, **-о'ба**.
24. **-ва—а** на означення зневажливо-збірних іменників при іменникових пнях: *мишва*, *жінва*, *дітва*, *кінва*, *мужва*, *ляхва*, *дідова*..., навіть *грошва*, *моква*... Наголос на **-ва**.
б) при діслівних пнях в іменниках близьких своїм значінням до віддіслівних (**-ння**, **-ття**): *битва*, *гонитва*, *молитва*, *жертва*.
25. **-во—в** деяких іменниках як і **-ва** б) при дієйменникових пнях: *шитво'*, *питво'*, *їство'*, *житво'*.
26. **-енко**—на означування сина за професією або назвою батька: *бондаре'нко*, *шевче'нко*, *вічаре'нко*, *простаче'нко* (= син простака), *токаре'нко*...—див. іще **-івна**.
27. **-еня(т)**—на означення нащадків живих істот і взагалі малих, дрібних речей (в останніх випадках із відтінком пестливості): *козеня* (*козеняти*...), *кошеня*, *левеня*, *жовтеня*..., *рученята*, *ноженята*, *оченята*, *грошенята*...—див. іще **-я(т)**.
28. **-ень** (з випадним **е**)—досить поширений наросток на означення іменників з різних пнів і з різноманітним значінням:
а) особи: *красень*, *дурень*, *лежень*, *учень*, *в'язень*, *верхівень*, *ви'торопень* (хто очі виторопив), *бе'злюдень* (безлюдько), *велеень*, *блазень*...
б) тварини: *півень*, *скре'котень*, *голове'нь*.
в) речі (збірні й предмети): *бе'зматень* (рій без матки), *за'зубень*, *визубень* (щербинка), *ви'крутень* (закривина, викрутас), *січень*, *жовтень*..., *водень*, *кисень*, *первень* (новотвори). Наголос майже завжди не на наростку.
29. **-еньк-, -ечк-, -оньк-, -очк-**—надзвичайно поширені здрібніло-пестливі наростки в іменниках, прикметниках і навіть у займенниках, числівниках, дісловах, прислівниках: *ру'ченька*, *конице'нько*, *я'воронько*, *го'ренько*, *ли'шенько*, *рі'чечка*, *ба'течко*, *яе'чко*, *го'речко*, *со'колонько*, *пуче'чок*, *чорне'нький*, *отаке'нький*, *одне'нький*, *повно'виденький*, *біля'ве'нький*, *недале'чко*, *саме'нький*, *все'нький*, *мале'нечкий*, *спа'тоньки*, *ї'стоньки*, *ї'сточки*, *та'мечки*, *ту'течки*, *тро'шечки*, *зно'воньку*, *та'меньки*, *ту'теньки*, *п'яті'речко*, *вку'почці*...
30. **-ець, -ець** (е випадне)—дуже поширений наросток з різним значінням і при різних пнях:
а) при діслівних пнях на означення носія чинності або об'єкта її [порівн. **-ак а)**, **-ач а)**]; *жнець*, *курець*, *кра-*

ве'ць, швець, злочи'нець, видаве'ць, промо'вець, повста'нець, бува'лець, ме'шканець, бра'нець, коха'нець, годо'ванець...; іноді й чергуються з -ан, -ач, а то й із -он тощо: співець — співак — підспівач, коханець — коханок, промовець — промовник...; особливо часто вживається в -о'вець: службо'вець, урядо'вець, народо'вець...

б) на означення носія прикметности: ста'рець, черне'ць, уди́ве'ць, бездо'лець, ніхоти'нець, чорнобри'вець, мудре'ць, саме'ць...

в) на означення приналежності (порівн. -ак в): чу- жи'нець, ні'мець, украї'нець, полта'вець, кри'мець, ав- стрі'єць, італі'єць, комсомо'лець (новотвір)..

г) на означення здрібнілості: баране'ць, каміне'ць, реміне'ць, вітре'ць, хло'пець... (порівн. -ик)

г) на означення різних речей (порівн. -ень, -ок): го- робе'ць, холоде'ць, сире'ць, сине'ць, оселе'дець, ви'ступець... вугле'ць (новотвір).

д) на означення недуг: госте'ць, грець, волосе'ць, костре'ць, багрове'ць...

31. -еча — див. -ота

32. -ечк — див. -еньк-

33. -иво — на означування матерії або продукту праці (збірно) при дієслівних пнях: мливо (і ме'ливо), кру'живо, пле- тиво, ма'риво, мере'живо, де'рживо, пе'чиво, ку'риво, па'ливо, пря'диво, ва'риво..., тво'риво, те'чиво, моро'зиво (новотвори).

34. -изм, -ізм — чужомовний наросток на означення абстрактних тям (бюрократизм, комунізм...) іноді вживається і в нечужомовних словах: боротьбізм, троцькізм, українізм...

35. -изна — на означення спадщини за її походженням: бабизна, дідизна, братовизна, даровизна (= дарівщи'на), материзна, старизна, (= старе'), також у слові білизна та зрідка в інших як жовтизна (= жовтина'), польщизна (польське писемство тощо).

Наголос завжди на -и'зна. Див. іще -ина г).

36. -ик, -ник, -альник, -івник, -ільник, -чик, -їн — надзвичайно поширений наросток, надто ж у сполученні з -н-, -аль-, -ів-, -ч-, з різним значінням при різних пнях:

а) на означення осіб і конкретних предметів за певною ознакою (при прикметникових і дієслівних пнях): верхо- ви'к, січови'к, годови'к, молоди'к, судови'к, борови'к (гриб), варе'ник, крише'ник, цеге'льник, поде'нник, башта'нник, сви'стик, пи'щик, об'їжник, ві'рник, безді'тник вла'сник, годи'нник, грабі'жник, банду'рник..., а потім із прикметникових слів -ник перенесений і на інші пні: лі'жчик, візні'к, скарбні'к, робітни'к, моло'тчик, гребі'нник, кур-

ни'к, голубни'к, погрібни'к, березни'к (порівн. -ан)..., а від дієслів на -ати -альник: подава'льник, ки'дальник, приби'ра'льник..., на -увати -івник, вартівни'к, гордівни'к, рахівни'к, чарівни'к..., від тих же дієслів, що мають дієприкметник на -ений (див. § 89), -ільник: волочі'льник, громаді'льник, городі'льник, щепі'льник, кладі'льник, золі'льник (іноді й -ильник: лічи'льник тощо). Порівн. іще -ач, -ець, -ар, -ак, -ій.

б) на означення здрібнілості іменників чоловічого роду (-ик, -чик): во'лик, во'зик, поко'їк, до'щик, бо'риці'к, голу'бчик, хло'пчик, горо'бчик...

Зрідка -чик уживається на означення особи як члена певного колективу: бра'тчик (член братства), забро'дчик (член артілі „заброду“), сільра'дчик, переворо'тчик, пілсу'дчик (новотвори).

37. -илно, -ално — на означення держаків різних приладів: гра'билно, заступилно, істичилно, ціпилно, лопатилно, де'ржално, пу'жално, за'ткально. Наголос на -и'лно.

38. -ило — див. -ло.

39. -ин — на означення окремої особи чоловічої статі з якоїсь місцевості або професії, стану; перед ним часто буває ще наросток -ян- (-ан-): Воло'шин (воло'х), се'рбин, тур'чин, ру'син, челяді'н, міщани'н, городя'нин, громадянин, гуса'рин, заробітча'нин, заборя'нин, загоря'нин, завозя'нин...

40. -ина — дуже поширений наросток з різним значінням:

а) на означення окремого, одного конкретного примірника (при іменниках збірного значіння): зернина, бобина, вісина, цибулина, рибина, людина, вербина, дитина, цеглина..., також сюди частини одиниці: тре'тина, четвєртина, п'ятина, вісьмина, половина, деся'тина...

Наголос на -и'на.

б) на означення загальних часових, просторових і скількісних тям: давнина, старовина, новина, глибина, величина, більшина, височина, широчина... — див. іще -інь. Наголос на -ина'. Сюди ж і граматичні новотвори: однинá, множинá.

в) на означення більш-менш обмежених просторів, місцевостей: вершина, верховина, долина, боковина, порожнина, мокрина (мокре місце), бережина (надбережжя), болотина (місце, де було болото), країна... Наголос на -и'на, хоч серєдина, низинá.

г) на означення країв та історичних і побутових епох -чина (при прикметникових пнях на -цький, -ський): Туре'чина, Німе'ччина, Ую'рщина, Воло'щина, Хмельни'ччина,

коза'ччина, гайдама'ччина, чума'ччина, шляхе'тчина, па'нщина, віді'вщина, старосві'тчина, Гетьма'нщина, Слобожа'нщина, Ки'ївщина, Полта'вщина... Іноді і в такому значінні, як **-изна**: ара'бщина (як польщи'зна), бабівщи'на (= бабизна) — див. **-изна** та **-ія**.

г) на означення збірних тям, напр., м'ясив: ку'рятина, бара'нина, я'ловичина, теля'тина, свини'на..., рослинних продуктів: грядовина' (городовина'), садовина', бережина' (берегові рослини, порівн. бережи'на), лісовина', ярина'... та в таких, як: дичина', дробина', тварина' (але твари'на в значінні а), дешевина', вся'чина, ткани'на, гниля'тина, трухля'тина, мокря'тина... (**-ятина**).

Від назов дерев слова з **-ина** часто двозначні, визначаючи то одну деревину (див. а), то матеріял: верби'на, дуби'на, граби'на, ясени'на...

д) на означення здрібнілості та зневажливості речей (часто того й того разом): свитина, хатина, шкапина, хлопчина, барильчина, сорочина, хустина, містина, бурлачина, вчителіна... Наголос на **-и'на**.

е) у дієслівних пнях від дієйменників на **-ати** на означення дій (швидких, метушливих) або наслідків їх: бігання, балаканіна, копаніна, хапаніна, міганіна, гуканіна... Наголос на **-ани'на**.

в) у множинних іменниках (**-ини**): збо'їни, зві'дини, огля'дини, зно'сини, обста'вини, рокови'ни, дев'яти'ни...

41. **-иння, (-овиння)** — на означення бадилля рослин: бобовиння, картоплиння, баговиння, бурячиння, (буряковиння), гарбузиння, жабуриння, маковиння, сояшничиння... Наголос на **-и'ння**.

42. **-иня** — а) на означення осіб жіночої статі: княги'ня, господин'я, бойки'ня (чоловік бойко), греки'ня, турки'ня, німки'ня (також і турке'ня, німке'ня)..., також у деяких словах книжного походження, як пусти'ня, святи'ня, милостиня тощо.

б) у деяких іменниках просторового значіння: височиня', широчиня', далечиня', глибочиня', бистриня'... див. **-ина** та **-інь**.

43. **-ир** — рідко вживаний нарізок:

а) на означення носія чинності або властивості: проводи'р, поводи'р, багати'р, лупи'р (= лупій), костир'р (= костирник). Порівн. **-ар, -ій, -ик**.

б) на означення предметів: пузи'р, пузи'р, гузи'р тощо, риб: луски'р, боби'р.

44. **-ист, -иста, -іст** — на означення носія професії, вмілості, або приналежності людини до чогось (тут спалися два нарізки — український **-ист** і чужомовний **-іст**: бандурист (старіша форма бандуриста), цимбаліст (**-иста, -истий**),

басиста і деякі інші, але тепер здебільшого цей нарізок вживається як чужомовний, отже то як **-ист**, то як **-іст**: юрист, артист..., комуніст, спеціаліст..., навіть україніст, боротьбіст... — порів. 34.

45. **-исько, -ище (-ісько, -іще)** — поширений нарізок із різними значінням і при різних пнях:

а) на означення згрубілости в іменниках усіх родів: барани'сько і барани'ще, баци'сько і баци'ще, хлопчи'сько і хлопчи'ще, багни'сько і багни'ще, баби'сько і баби'ще...

б) на означення місця, де щось діялось або щось було: бойови'сько і бойови'ще, огни'сько і огни'ще, пожари'ще, гної'ще, (гнойови'ще), базари'ще, ячмени'ще, городи'ще, пасови'сько і пасови'ще, вівси'ще, замчи'сько... і таким чином часто слова бувають двозначні, маючи значіння а) і б): базари'ще і „великий базар“ і „місце базару“ і т. ін.

в) в дієслівних пнях на означення дії або наслідків її (почасти місця): гу'льби'ще і гу'льби'сько, гри'ще, сто'впи'ще, стано'ви'ще, видо'ви'ще і видо'ви'сько, схо'ви'ще, руйно'ви'ще, ло'ви'ще...

г) зрідка на те ж, що й **-илно**: гра'бли'ще, косови'ще, топо'ри'ще, ву'дли'ще.

46. **-иха, -їха** — на означування дружини (жінки): Ковали'ха, Васи'ли'ха, Солов'ї'ха...

47. **-иця** — досить поширений нарізок при різних пнях:

а) на означення істоти жіночої статі (часто відповідно до **-ець, -ин**): черни'ця, грі'шниця, сами'ця, молоди'ця, орли'ця, яни'ця, тели'ця, хорти'ця, лоши'ця, гордівни'ця, леви'ця...

б) на означення здрібнілости й пестливости в іменниках жіночого роду (порівн. **-ець г**): сестри'ця, вдови'ця, води'ця, трави'ця, моркви'ця...

в) на означення різних недуг: пропа'сниця, моти'ли'ця, воло'книця, жовтяни'ця, дихави'ця..., олеге'нниця, осе'рдиця (новотвори).

г) на означення різних речей у нових словах жіночого роду: тасмни'ця, зірчи'ця, ручи'ця, дзвіни'ця, поми'йниця, поти'лиця, ма'сниця, тупи'ця, сири'ця, в'язни'ця, дурни'ця, нісені'тниця, аби'щиця, дешиця.

48. **-ич** — а) на означення нащадка за походженням (часто з попереднім нарізком **-ов-, -ев-**): ді'дич, ро'дич, шля'хтич, ма'мич, пани'ч, гетьма'нич, султа'нич, короле'вич, майстро'вич, Максимов'ич... (порівн. **-енко**).

б) на означення самця: дрохви'ч (дрохва), леле'чич (ле-лека), їжачи'ч (їжак), пави'ч (пава) ..

в) зрідка в значінні **-ач**: керма'нич, пого'нич, прого'нич, сві'тич.

49. **-ище** — див. **-исько**

50. **-івна** — на означення дочки, відповідно до **-енко**, почасти **-ич**: *шевцівна, бондарівна, Гливенківна*... Наголос на **-івна**.
51. **-іж** (і чергується з **е**) — на означення дії (конкретно) або наслідків її при дієслівних пнях: *краді'ж, круті'ж, свербі'ж, паді'ж, лупі'ж, карбі'ж* і небагато інших.
52. **-ізм** — див. **-изм**
53. **-ій** — а) на означення (іронічно-зневажливо) людей за їх нахилом та властивостями: *бабій, балаклій, вередій, жлуктій, крутій, пустій, жеретій, стогній, плаксій, скупій, ласій, губрій*... (порівн.: **-ань, -ун, -но**).
 б) на означення людей за їх чинністю: *вертій, водій, возій, мазій, носій, палій*... (порівн. **-ар, -ик**).
 в) на означення рослин: *мишій, деревій, рижій, гусій, жабрій*... Наголос завжди на **-ій**.
54. **-ільник** — див. **-ик**
55. **-інь** — а) близькозначний до **-иня** б): *величі'нь, височі'нь, глибочі'нь, далечі'нь, широчі'нь, бистрі'нь, теплі'нь*, але ці слова вживаються лише в назовному, знахідному та орудному відмінках однини: *величі'нню*..., а інші від іменників на **-иня**, або **-ина**.
 б) *волосі'нь, гребінь, ре'мінь*...
56. **-іст** — див. **-ист**
57. **-ість, -ощі** — дуже поширені наростки (на означення властивості абстрактно і звичайно від прикметників): *радість (радости), ста'рість, пе'вність, злість, му'жність, неоха'йність, брехли'вість, бі'льшість, дія'льність*...
-ощі надає конкретнішого значіння: *ра'дощі, пе'стощі, мо'бощі, хи'трощі, го'рдощі, пу'стощі, ла'сощі*...
58. **-іт** (у відкритому складі **-от-**) — на означення ритмічної дії (звукової) при дієслівних основах на **-отати, -отіти** (див. дієслівний наросток **-от-**): *бренькіт, брязкіт, булькіт, буркіт, тупіт, гогіт, гуркіт, регіт*... Наголос перед наростком, але *воркі'т* (**-кіт**).
59. **-ія** — а) у словах збірного значіння щодо людей (з відтінком фамільярності): *бра'тія, простомо'дія, чумаці'я* (чумаки), *бідночі'я* (біднота), *комсомо'лія* (новотвір).
 б) у словах інших, як от: *чудасі'я, мудраці'я, диваці'я, заведе'нція, руйнаці'я, різнаці'я, течі'я, печі'я, лицарі'я* (лицарське вбрання), *кручі'я* (водоверт), *жереті'я* (ненажера), *жні'я* (жниця).
 в) у словах чужомовного походження, як *революці'я, дискусі'я, Фінлянді'я, Арабі'я*...
60. **-іяна** — це з походження прикметникове закінчення множини латинської мови вживається звичайно в невідмінних словах від власних назв збірних тям: *Шевченкі'яна, Потебні'яна*... (тобто „все, що стосується Шевченка, Потебні“...)

61. -їк — див. -ик

62. -їсько, -їще — див. -ище

63. -їха — див. -иха

64. -к (-ок) — дуже поширений наросток при різних пнях:
а) на означення здрібнілості: *дубок, лужок, гайок, горішок, казанок...*

Часто характер здрібнілості зникає: *ціпок, мішок, клубок, мотузок, ставок, гвіздок...*

б) при творенні нових іменників різноманітного змісту: *гудо'к, кото'к, стрибо'к, в'язо'к, жовто'к, біло'к, ви'падок, прибу'ток, поча'ток, ро'звиток, зши'ток, пі'дсвинок, про'лісок, сповито'к, за'тишок, за'тінок, пере'горов, недо'гривок, недо'ляшок...*

65. -на, -анка, -янна, -алка, -авка — дуже поширений наросток при різних пнях:

а) на означення здрібнілості: *хатка, річка, стрілка, ніжка, ручка, хатинка, молодичка...* (порівн. -к).

б) на означення осіб жіночої статі від відповідних іменників чоловічого роду: *акторка (актор), азіятка, арабка, вівчарка, лікарка, співачка, швачка, пустунка, багатирка, вередійка, наймичка, індичка, комсомолка...*

в) при творенні іменників жіночого роду різноманітного змісту з різних пнів (порівн. -ик) а): *веселка, пустка, оксамитка, вустілка, вишнівка, десятка, долівка, крашанка, сверблячка, різачка, думка, заціпка, лушпайка, бійка, горілка, ко'взалка, за'тичка, за'в'язка, дерев'янка, дротянка, склянка, череп'янка, очерет'янка, кожушанка...*, при цім треба зауважити, що віддіслівні іменники на -на значать не дію (процес), а наслідок її, час, місце дії або знаряддя: *думка, кладка, прядка, чутка, хватка, січка, схованка...* Тільки ті іменники на -анка, -янна, що втворені з перемних дієприкметників (і то буває переважно від дієслів на -ати, -яти) можуть значити і дію:

ко'панка — копання і наслідок його (колодязь)

ру'банка — дія і наслідок (махорка)

гу'лянка — дія

о'ранка — дія і час

ку'панка — дія і місце

зби'ранка — дія

ві'янка — дія

сі'жанка — дія і наслідок (капуста)

виши'ванка — дія і наслідок

ко'ванка — дія

ма'занка — дія і наслідок

споді'ванка — дія і наслідок

сто'янка — дія і наслідок (молоко, повітка)

поли'ванка — дія

бра'нка — дія і наслідок (полонянка)

заколи'суванка — дія

гни'ванка — дія

жада'нки — дія

Як бачимо, в таких іменників наголос падає перед -анка, -янка (звичайно, коли йому є де бути перед наростками). Але іноді й такі іменники визначають не дію, а наслідок її чи предмет дії: пи'санка (розмальоване яйце), чи'танка (книжка), ми'шанка (намішане), коли ж наголос не на пні іменника, а на -анка, то тоді таке слово визначає вже тільки предмет, а не дію: жада'нка (та, що її жадають), коха'нка, лежа'нка (місце ле'жанки).

Отже й такі двонаголосові слова, як спі'ва'нка, обі'ця'нка, слід розрізняти: спі'ванка, обі'цянка — дія, а спі-ва'нка, обіця'нка — речі (пісня і те, що обіцяно).

Як виняток мовча'нка (дія, граматична, звичайно). Порівн. подібне пересування наголосу ще в § 89.

Але від дієслів неперехідних (отже тих, що не мають пересмних дісприкметників на -ний), а почасті й перехідних, творяться іменники на -алка, -авка, -ілка, -илка на означення не наслідків дії, а джерела, причини, як от на означення приладів, струментів, взагалі того, за допомогою чого відбувається дія, комах за їх характерними діями тощо: гу'палка (прилад, чим гупають), пу'калка, ві'ялка, го'йдалка, хли'павка, круті'лка, сопі'лка, лічи'лка, пи'скалка, свисті'лка, спу'скалка (місце, де спускаються), си'кавка (прилад), бли'скавка, ти'щавка, ци'павка (комаха і прилад), бли'щавка (комаха)..., при тім іноді в — л бувають рівнобіжно: пу'калка і пу'кавка, ти'скалка і ти'скавка. Зрідка і в інших словах: ги'кавка (від гикати).

Таким чином віддієслівні іменники на -анка, -янка супроти іменників на -алка, -авка... зовсім відмінні значінням. Це видно і з тих випадків, коли такі іменники творяться від того самого дієслова, напр.: ми'кавка (кличка солому смикати) і ми'канка (сорт пряжі, тобто наслідок дії), ци'павка і ци'панка (мережка).

Але щодо віддієслівних іменників на -ачка (клепачка, згортачка, струнчачка, клесачка...), то вони з іменників на -ач, -ак.

66. -ко — а) на означення здрібнілості (пестливості) іменників ніякого й чоловічого роду: вушко, відерко, явчко, молочко, курчатко, телятко, коханнйачко, горюваннйачко..., татко, котко, братко, Грицько, Гнатко, Іванко... (див. іще -еньк-).

б) на означення носія певної властивості, чинності (при прикметникових та дієслівних пнях: *глушко'*, *рудько'*, *білко'*, *бровко'*, *забу'дько*, *хапко'*, *пора'дько*, *крутько'*, *хвалько'*, *чванько'*, *незна'йко*... (порівн. -ій).

67. -ло — при дієслівних пнях:

а) на означення знаряддя або матерії при дієйменникових пнях: *шити* — *шило*, *мило*, *скребло*, *білило*, *чорнило*, *кресало*, *весло*, *масло*, *гуркало*, *зубило*, *точило*, *давило*...

б) на означення носія певної чинності при дієйменникових пнях або пнях наказового способу (зневажливо): *гари'кало*, *бала'кайло*, *довба'йло*, *поганя'йло*, *грю'кало*, *мін'я'йло*, *хто'кало*, *га'кало*...

68. -ман — рідко вживаний наросток при прикметникових і дієслівних пнях на означення речей, звичайно людей (згрубіло-зневажливо): *глушма'н* (від глухий), *дурма'н* (назва не тільки рослини, а й дурня), *лахма'н* (обшарпанець), *душма'н* (той, хто душить людей), *сірма'н* (вовк), *кусма'н* (великий кусок).

69. -нета, -неча — див. -ота

70. -ник — див. -ин

71. -ння — див. -я

72. -ня — досить поширений наросток при різних пнях:

а) на означення технічних закладів, місця праці, перебування чогось: *кухня*, *стайня*, *робі'тня*, *ковба'сна*, *інди'чня*, *валю'шня*... надто на -рня, -льня, -вня: *дружарня*, *пекарня*, *винарня*, *свічарня*, *майстерня*, *січкарня*, *читальня*, *спальня*, *їдальня*, *вітальня*, *копальня*, *возі'вня*, *волі'вня*, *гно'вня*...

Наголос перед наростком -ня.

б) на означення інтенсивності дії: *верескотня*, *брязкотня*, *воркітня*, *гульня*, *їздня*, *колотня*, *гуркотня*, *метушня*, *шамотня*, *шапарня*...

Наголос на -ня

в) на означення збірних тям при іменникових пнях (дуже зневажливо): *салдатня*, *бурсачня*, *офіцерня*, *волівня*, *комашня*, *вовківня*, *інди'чня*..., з наголосом зазвичай на -ня, отже слід розрізняти *волі'вня* — *волівня'*, *інди'чня* — *інди'чня'*...

г) рідше і при прикметникових та дієслівних пнях на означення абстрактних тям (порівн. -ина, -ота): *глуш'ня* (глушина), *дешев'ня* (дешевина), *дорож'ня* (дорожнеча) тощо. Наголос на -ня

73. -нява — див. -ота

74. -няк — див. -ак

75. -овець — див. -ець

76. -овиння — див. -иння

77. -он — див. -н

78. -омаха — див. -аха

79. -оньк- — див. -еньк-

80. -ота — досить поширений нарізок:

а) на означення властивості (абстрактно—порівн. -ість):
гидо́та, мерзо́та, диво́та, нудо́та, тісно́та, турбо́та,
дрімо́та, самота́, глухота́, скорбо́та, гризо́та, сухо́ти...

б) у збірних іменниках (зневажливо — порівн. -ня, -ва):
жіно́та, голо́та, дрібно́та, німо́та, свино́та, бісо́та,
дурно́та...

Деякі слова мають обидва значіння, напр., мерзо́та, гидо́та.

Близько значінням до цього нарізка надто до значіння а) стоять нарізки -еча (-неча, -нета), -ава, -ява, -нява: часто й чергуючися між собою, а також із -ня: мале́ча (дрібно́та), голе́ча (голо́та), голодне́ча, гуркотне́ча, гуркотня́, гурко́тнява, грюкотне́ча, грю́княва, грюко́тнява, колотне́ча, колотня́, дорожне́ча, дорожня́, дорожне́та, ворожне́ча, ворожне́та, порожне́ча, булькотне́ча, те́мрява, кри́княва, сви́снява, ку́р'ява, ляпо́тнява, пи́скнява, сту́княва, за́грава, де́ржава (але інше значіння держа́ва).

81. -ощі — див. -ість

82. -ство, -цтво, -зтво — досить поширений нарізок:

а) на означення властивості [абстрактно, при іменникових та (діє)прикметникових пнях]: бага́тство, брате́рство, калі́цтво, ли́царство, па́нство, біда́цтво, благослове́нство, побрати́мство, прислу́жництво, убо́зтво... (порівн. -я).

б) на означення збірних тям при іменникових пнях: ли́царство, товари́ство, жіно́цтво, діво́цтво, робітнич́цтво, парубо́цтво, чума́цтво, пта́ство, лю́дство...

в) на означення дії, вчинку, професії: виробни́цтво, вби́вство, душогу́бство, пія́цтво, ше́вство, хліборо́бство, краве́цтво, маля́рство, гірни́цтво...

Як бачимо, теж саме слово з цим нарізком іноді може вживатись із двома значіннями, напр.: краве́цтво, брате́рство, біда́цтво.

83. -тель — на означення особи носія чинності (тільки при дієслівних пнях): учи́тель, гони́тель, гноби́тель, засіда́тель... (порівн. -ач, -ик, -ар, -ій). Наголос на -тель не бував. Нарізок цей мало властивий українській мові і вживається рідко *).

*) Цей нарізок зайшов в українську мову з старослов'янської, а це видно вже з того, що в ньому *е* в закритому складі не переходить у *і* — порівн. § 13.

84. -уга — див. -юга

85. -ун, -юк, -чук — а) на означення підлітків і взагалі неса-
мостійних істот чоловічої статі (порівн. -енно): *коваль-
чук, крамарчук, кухарчук, писарчук, малярчук, вовчук,
баранчук, левчук, ведмедчук, орлюк, близнюк, сиротюк...*
Данилюк, Бобрук, Федорук...

б) на означення живих істот і речей: *селюк, гарнюк,
берестюк, клинчук, багнюк, маслюк...* (порівн. -ик).

Наголос завжди на -ун.

86. -уля — на означення істот жіночої статі з відтінком то
іронічної пестливості, то згрубілості: *дівуля, товстуля,
гладуля, козуля, сивуля, бридуля* тощо, рідше й інших:
кривуля. Наголос на -у'ля.

87. -ун — на означення носія певної чинності або власти-
вості (здебільшого особи і з відтінком зневаги): *брехун,
балакун, їздун, свистун, шептун, мовчун, літун, гордун,
щебетун, ласун, цвіркун, двигун...* (порівн. -ій, -ан).

Наголос на -ун.

88. -унок (о випадне) — німецький з походження, цей нарос-
ток уживається на означення дії або її наслідків (при
дієслівних пнях): *рахунок, гатунок, вербунок, малюнок,
дарунок, спробунок, поцілунок, грабунок, пакунок...*

Наголос на -у'нок.

89. -уня — див. -ася

90. -ур — мало вживаний нарізок на означення просто
нової тямі (істоти, предмета) супроти значіння пня:
дівчу'р, ка'чур, пічку'р, я'щур, сто'вбур, міху'р, жабу'р
(жабуриння), *со'хур* (ломака з розколиною рибу ловити).

91. -ура, -юра — на означення згрубілості речі: *бату'ра* (вели-
кий батіг), *ціпу'ра, басю'ра, шмату'ра, носю'ра, нім-
чу'ра, кию'ра, в'язу'ра* (в'язка), *гадю'ра* (гадюка)... Іноді
і в інших: *замазу'ра, танцю'ра*.

92. -ух, -юх — на означення птахів, комах: *дрімух, попелюх,
смітюх, білюх, чистюх...*

Зрідка і в інших словах: *кожух, сплюх, змерзлюх,
ціпух, палюх* тощо.

Наголос на -ух.

93. -уха, -юха — досить поширений нарізок при різних пнях:
а) на означення жінок відповідно до тих, що з нарізком
-ун для чоловіків: *моргуха, брехуха, цокотуха, реготуха,
хитруха, пустуха...*

б) на означення деяких хвороб: *гнітуха, задуха, золо-
туха...*

в) в таких словах, як: *свекруха, лисуха, макуха, сивуха,
варенуха, посміттюха, братуха...*

Наголос мають завсіди на -у'ха.

94. -ха — див. -аха.
 95. -це на означення здрібнілості при іменниках ніякого роду — порівн. -ець: *віко'нце, віде'рце, колісце', бари'льце, деревце', сальце', зере'нце, долітце', де'нце...*
 96. -цтво — див. -ство
 97. -чак — див. -ак
 98. -чик — див. -ик
 99. -чина — див. -ина
 100. -чко — див. -но
 101. -чук — див. -ук
 102. -щина — див. -ина
 103. -юга, -уга, -ига — на означення згрубілості (часто зневажливо): *катюга, злодюга, волоцюга, хапуга, невдалюга, хлопцюга, цінуга, п'янюга, козарлюга, товпига, стервига...*

Наголос на -у'га (але *піщуга'*).

104. -юк — див. -ук
 105. -юна — на означення згрубілості (часто зневажливо або й лайливо): *псюка, багнюка, каменюка, шаблюка, бур'янюка, скаженюка...* (порівн. -ана). Наголос на -ю'ка.
 106. -юра — див. -ура
 107. -я — це дуже поширений наросток з колишнього -ье найбільше на означення збірних тям (тим то й множини такі іменники звичайно не мають, хіба тільки коли набувають більш предметного значіння):
 а) *зі'лля, кло'ччя, підборі'ддя, роздорі'жжя, безгрі'шия, прила'ддя, обі'ддя, палі'ччя, лома'ччя, залізя'ччя, гадю'ччя, насі'ння, бага'ття, смі'ття, ганчі'р'я, подві'р'я, ду'б'я, безголо'в'я, здоро'в'я і багато інших.*

б) *пита'ння, перекона'ння, зна'чі'ння, відродження, прокля'ття, вражі'ння, пово'дження, життя'...* (дієслівні).

в) *гарбузи'ння...* — див. -иння

г) (медичні новотвори): *окі'стя, очере'в'я, осли'ззя...*

108. -ява — див. -ота
 109. -яга — на означення головним чином згрубілості при іменникових пнях (див. -ана, -юка, -юга): *хвостяга, парняга, паняга, блудяга, добряга...* Наголос на -я'га.
 110. -йй — див. -ай
 111. -ян — див. -ан
 112. -ян(ин) — див. -ин
 113. -янка — див. -ка
 114. -я(т), -а(т) — наросток рівнозначний з -еня(т), часто вони й уживаються рівнобіжно: *гуся (гусяти...) — гусеня (гусеняти...), котя (котяти...) — котеня (котеняти...),*

вутья, кача, старча, курча, коліща, горща, молодя, бідня, хлопча, рукавчата...

Наголос на -я — див. § 35.

115. -ятина — див. -ина

116. -яха — див. -аха.

Наростки прикметникові.

Значіння їх і вживання § 100. 1. (-ий, -ій, -їй) — це не наросток, а родове, відмінкове й числове закінчення прикметників (див. § 51), але воно, зм'якшуючи кінцевий приголосний, може деякі іменники обертати на прикметники: чоловік — чоловічий, князь — княжий, овечий, собачий, піший, дужий, орлій, безкрай... див. іще -ичий, -чий.

2. -авий, -явий — а) при прикметникових пнях указує на менший ступінь або частинність значіння основного прикметника: білий (цілком, напр., сніг) — білявий (почасти білий, напр., із білим волоссям), чорнявий, золота'вий, жовта'вий (і жовтя'вий), кругля'вий, мокря'вий, молодня'вий, довга'вий, щупля'вий... Наголос звичайно на -а'вий. Порівн. іще -астий, -атий.

б) при іменникових пнях обертає іменники в прикметники (порівн. -астий, -атий, -ний): дупло — дупла'вий, жи'лавий, крива'вий, коро'ставий (і коро'ставий), кістя'вий, коца'вий, зо'рявий, діря'вий, кучеря'вий, во'дявий...

3. -альний, -яльний — крім чужомовних слів, як ідеальний, реальний, соціяльний..., з цими наростками подекуди трапляються прикметники й із українськими пнями: кова'льний, в'яльний, дія'льний, відповіда'льний, порівня'льний... (див. іще -чий).

4. -аний — див. -яний

5. -арний, -ярний (-ар — тут наросток чужомовний): елементарний, гуманітарний, популярний, вульгарний. Наголос на -ар-, див. іще -ний.

6. -астий, -ястий — дещо схожий значінням і обсягом уживання із -авий та -атий, але з нахилом скріплювати прикметникове значіння: довга'стий (і довго'вастий), зелена'стий, дебели'стий, біла'стий, кругля'стий, золота'стий, попела'стий (і попеля'стий), гілля'стий, гранча'стий, кінча'стий, голова'стий, гребеня'стий, драбня'стий, двійча'стий...

У тих самих словах наростки -астий, -авий, -атий часто чергуються (іноді ще й з додатковими перед ними наростками). Сильніше значіння наростка -астий супроти -авий та -атий помітне, напр., у таких словах: горбатий (з одним горбом) і горба'стий (з горбами), дупла'вий,

дуплиनावий (з дуплом) і дупластий, дуплинастий (з дуплами).

7. -атий — а) схожий до -астий, але вживається майже тільки при іменникових пнях: *борода'тий, рога'тий, пика'тий, зуба'тий, крила'тий, черева'тий, ока'тий, волоха'тий, горба'тий...*

б) на означення подібності: *сорока'тий, стрільча'тий, стовба'тий (і стовбо'ватий), довго'ватий.*

8. -ачий, -ащий — див. -учий
9. -евий, -ева, -евий, -єва — див. -овий
10. -езний, -елезний, -енезний, -енний, -ецький, -елецький — на означення найбільшої згрубілості прикмети: *величезний, довжезний, довжелезний, довгенний, здоровенний, страшенний, здоровецький, довгелецький...*

Наголос на -ез-, -енн-, -ець-.

11. -енький — див. -еньк- в іменникових наростках.
12. -есенький — на означення вищого ступеня пестливості та здрібнілості, ніж при -енький: *білесенький, величеський, чистесенький, самесенький, отакесенький...* Наголос на -е'сенький. Порівн. -ісінький.
13. -ечий — див. -чий.
14. -ечкий — див. -еньк- в іменникових наростках.
15. -ливий, -ливив — досить поширений наросток, особливо -ливий при дієслівних пнях на означення внутрішньої прикмети, надто здатності, нахилу: *заду'мливий, правди'вий, плакси'вий, покі'рливий, байду'жливий, бунтівли'вий, балакли'вий, злі'сливий, злобли'вий, зрадли'вий, вертли'вий, замі'тливий, в'ї'дливий, уци'пливий, підле'сливий, дрімли'вий, хворобли'вий, звабли'вий, чарівли'вий, жартівли'вий, деренчли'вий, журли'вий, тужли'вий, жахли'вий, втихоми'рливий, насті'рливий, жалли'вий...* Часто змагається з -ний, іноді з -кий, -учий тощо, порівн.: *чарівний — чарівливий, злісний — злісливий (злий), верткий — вертливий, балакучий — балакливий тощо.*

16. -ин, -їн — на творення присвійних прикметників від особових іменників жіночого й чоловічого роду на -а, -я: *тітка — тітчин, няня — нянин, Мар'їн, рибальчин, Миколин, молодицин*, див. іще -ів.
17. -иний, -їний, -инячий, -ячий, -очий, -ичий — на творення прикметників, що показують приналежність, відношення або походження речі (майже виключно від назов тварин, зрідка й людей та речей, порівн. -ин, -ів від назов людей): *горобиний, козиний, орлиний, дрохвиний, качиний, солов'їний...* (наголос на -и'ний), *гороби'нячий, гороб'ячий, ко'зячий, ку'рячий, коро'в'ячий, свиня'чий, ри'б'ячий, котя'чий, жа'б'ячий, інди'чий, лиси'чий, ба'б'ячий, хлот'ячий,*

дитячий, дівочий, жіночий, ди'нячий, кавунячий... (порівн. іще -овий).

18. -истий, -їстий — а) при іменникових та прикметникових пнях на означення високого ступеня прикмети або подібності до того, що значить пень (порівн. -астий): *барви'стий, крапли'стий, багни'стий, дощи'стий, голоси'стий, качани'стий, тіли'стий, бакаї'стий, батожки'стий, струни'стий, розло'жистий, ско'систий, дрібни'стий...*

б) при дієслівних пнях на означення прикмети — здатності до дії (у особи) або здатності викликати дію (у речей): *батьори'стий, танцюри'стий, зади'ристий, учеп'истий, заго'нистий, запа'листий, поко'тистий, зсу'вистий...*

19. -ичний, -ічний (-їчний) — на означення відносних прикметників з чужомовних іменників: *аритметичний, музичний, академічний, кубічний, стоїчний...* (див. § 130).

20. -ів, -їв — на творення присвійних прикметників від особових іменників чоловічого роду: *батько — батьків, синів, братів, Семенів...*, рідше і від назов інших живих істот: *вужів, барбосів...* Іноді навіть від іменників чоловічого роду на -а: *Хомів* тощо. Див. § 53.

Цим наростком, між іншим, творяться жіночі українські прізвиська від тих чоловічих, що кінчаються на приголосний або -о: чоловік *Чуб*, а жінка або дочка *Чубова*, *Коваль* — *Ковалева*, *Кугій* — *Кугієва* і т. ін., а так само іменники-прикметники: *братова', синова', гетьмана'ва...* з іншим наголосом супроти прикметників — порівн. *бра'това, си'нова, гетьма'нова...* Про наголос див. § 110, б.

21. -ісінький — на означення найвищого (без порівнювання) ступеня основного значіння прикметника: *білісінький* (геть чисто білий), *чистісінький*, *гарнісінький*, *здоровісінький...*, *однісінький* (один одним), *отакісінький*, *самісінький...* Не слід плутати з наростком -есенький.

Відміни наростка -ісінький, але з пестливим відтінком значіння -юсінький, -юній, -ісічний, -юсій: *тонюсінький, манюній, манісічкий, білюсій...*

22. -іший — див. -ший

23. -ін — див. -ин

24. -іний — див. -иний

25. -їстий — див. -истий

26. -ічний — див. -ичний

27. -кий (-окий) — дуже поширений наросток при інших наростках (-ський, -енький...), але й сам буває при деяких пнях: а) при іменникових пнях: *солод'кий, швидки'й, струнки'й, шортки'й, боязки'й, пухки'й...*, де подекуди він уже не відчувається як наросток, надто в -окий: *широкий, глибокий, високий...*

б) при дієслівних пнях на означення нахилів до чогось або здатности: *верткий, говіркий, грузький, держкий, заміткий, в'язкий, палкий, гнучкий, хиткий, терпкий, липкий, шумкий...* Наголос на -ний. Порівн. іще -ивий, -ущий (*непам'яткий—непам'ятливий—непам'ятущий*).

28. -ливий — див. -ивий

29. -лий — а) на означення прикметниковости при іменникових і інших пнях: *круглий, підлий, щуплий, брезкий...*

б) при дієслівних пнях (від перехідних дієслів) на означення прикмети як наслідку дії: *потухлий, стиглий, запустілий, змарнілий...* (дуже поширений — див. § 88₂).

30. -мий — див. § 89.

31. -ний, -ній — найширше вживаний наросток при різних пнях і з різноманітним значінням:

а) при іменникових пнях на означення матеріялу, далі відношення, ґатунку, властивости (але в меншій мірі, як -астий, -истий): *молочний, пшеничний, залізний, камінний, мідний, розумний, бездоганний, срібний, житний, оксамитний, будівельний, народний, барвний...* (отже наближається значінням, а іноді й спадається з -овий, -яний).

Від деяких із таких прикметників відокремлюється категорія „багатий на щось“, звичайно з переходом наголосу на -ний:

<i>рибний</i> (ловець)	— <i>рибна'</i> (річка)
<i>хлібний</i> (квас)	— <i>хлібни'й</i> (край)
<i>(лісови'й)</i>	— <i>лісни'й</i> (край)
<i>(снігови'й)</i>	— <i>сніжна'</i> (зима)
<i>(медо'вий)</i>	— <i>медни'й</i> (рік)
<i>(людо'вий)</i>	— <i>людни'й</i> (базар)
<i>(горови'й)</i>	— <i>гірна'</i> (країна)
<i>і гірний</i>	
<i>(хмарови'й)</i>	— <i>хмарни'й</i> (день)
<i>і хма'рний</i>	— <i>звірни'й</i> (ліс)

Зокрема -ний часто буває в словах чужомовного походження, при тім іноді з чужомовними перед ним наростками -из-, -атив- тощо: *активний, оперативний, ілюстративний...*

б) при дієслівних пнях на означення прикметників, іноді близьких значінням до загублених дієприкметників перезвних теперішнього часу, а почасти й минулого: *прохідни'й, наступни'й, доступни'й, поживни'й, прида'тний, чутни'й, непохи'тний, незабу'тний, насту'пний, непробу'дний...* і т. ін. — див. § 89₃ дрібн. шрифт.

в) при прислівникових пнях часто з ш перед -ній: *горі'шній, доли'шній, коли'шній, тепе'рішній, туте'шній, дома'шній, справде'шній*...— див. § 54.

г) в дієприкметниках переємних минулого часу: *да'ний, ка'раний, улю'блений, засво'єний*...— див. § 89.

32. -ничий — див. -чий

33. -ова — див. -ів

34. -овий (-йовий), -евий (-євий) — досить поширений наросток на означення відносних прикметників, отже тільки при іменникових пнях:

а) на питання „з чого?“, „який?“, рідко „чий?“: *дубо'вий, соболе'вий, їжако'вий, воло'вий, вербо'вий, папери'вий, ми'совий, орло'вий, лойови'й, смуше'вий, груше'вий, бае'вий, кри'це'вий, овоче'вий*... (порівн. -иний, -ячий, -яний).

б) на питання „який?“ „до чого відносний?“ (прикметники відношення): *науко'вий, службо'вий, рокови'й, шляхови'й, верстови'й, загадко'вий, випадко'вий, степови'й, дощови'й, багаже'вий*...

Взагалі наросток -овий у значінні і а) і б) часто чергується з іншими прикметниковими наростками, зокрема з -ний, при тім часто й значіння слова змінюється з зміною наростка, але не так, щоб можна було визначити відмінність -овий супроти інших, напр.: *розумо'вий* (прикметник відносний) — *розу'мний* (інше значіння, між іншим, з ступенюванням — *розумніший*...), *вагови'й* — *ва'жний*, але в *рокови'й* — *рі'чний*, *оксамитовий* — *оксамитний*... вже немає такої відмінності.

35. -овитий — а) при іменникових пнях на означення чималого ступеня прикметниковості (без порівнювання): *грошови'тий, дощови'тий, сумови'тий, горови'тий, таланови'тий, несамови'тий*... (порівн. -истий).

б) при прикметникових пнях та дієслівних на означення нахилу: *хворовитий, гордовитий, слабовитий, тямовитий*... (близький значінням до -уватий).

Наголос завжди на -и'тий.

36. -очий — див. -чий

37. -ський (-цький, -зький) — дуже поширений наросток головним чином при іменникових пнях на означення відношення, походження, приналежності (дуже загально супроти -ин, -ів): *людський, братський, братерський, азіатський, кінський, морський, жіноцький, молодечий, читацький, німецький, запорізький, мистецький, насцький, свійський*..., часто з попередніми присвійними наростками -ин, -ів: *материнський, батьківський, Коцюбинський*..., а також -ан, -ян (з -анин, -янин): *таращанський, смілянський, хуторянський*...

Про-цький, -зький — див. § 21.

Взагалі -ський показує відношення загально і абстрактно, і не слід плутати його з -ний, -овий, -із тощо, напр.: людський (порівн. людський, людний), Шевченківський (порівн. Шевченків), кінський (порівн. кінний, конячий), господарський (порівн. господарів, господарчий, господарний).

38. -тий — у переемних дієприкметниках (див. § 89).

39. -уватий, -юватий — а) при іменникових пнях на означення властивості (у невеликій мірі), подібності, нахилу: піскуватий, бур'януватий, дуплуватий, свинуватий, глеюватий, калікуватий, ликуватий, ямкуватий, злодійкуватий, забу'дькуватий...

Наголос майже завжди на -ува'тий.

б) при прикметникових пнях на означення зменшення прикмети, що її показує пень прикметника: зеленуватий (і зеленкуватий), дебелиуватий, круглуватий, дурнуватий, приду'ркуватий, підста'ркуватий, пришеле'пуватий...

З інших наростків до -уватий найближче стоїть -овитий, далі -истий, -авий тощо:

дощовий (сіряк) — дощистий — дощовитий — дощуватий, круглий — кругластий — круглявий — круглуватий і т. ін.

40. -учий, -ючий, -ачий, -ячий, -ущий, -ющий, -ащий, -ящий — як сказано в § 88, з походження дієприкметникові наростки, але вони тепер бувають не тільки при дієслівних пнях й прикметникових на означення згрубілості прикмети: не тільки ревучий, гомонючий, лежачий, незрячий, загребущий, зцілющий, пропавший, трудящий..., а й добрячий, важнющий, злючий, злющий, жирнючий, багатющий, ситячий, скупучий..., де ці наростки наближаються значінням своїм до -езний тощо.

41. -цький — див. -ський

42. -чий (-ечий, -очий, -ничий) — на означення відносних прикметників, найчастіше від назов живих істот на -ець, -ник тощо: виборчий, творчий, законодавчий, вірчий, споживчий, господарчий, молодечий, старечий, дівочий, жіночий, спізовчий, вартівничий, будівничий... (порівн. -ський, -ний). Наголос перед -чий.

43. -ший, -іший, -чий, -щий — у вищих ступенях прикметників: старший, старіший, ближчий, кращий... — див. § 56.

44. -юсінний — див. -ісінний

45. -ющий — див. -учий

46. -явий — див. -авий

47. -яльний — див. -альний

48. -яний, -аний — на означення відношення буває в відносних прикметниках при іменникових пнях „(з чого?) „який“? — порівн. -овий, -ний): *вовна — вовня'ний, борошня'ний, греча'ний, горілча'ний, соло'м'яний, пио'ня'ний, мідяни'й, капуста'ний, очере'тяний, цибу'ляний, шкв'ратя'ний, весняни'й..., папір'я'ний...* Порівн.: *папір'я'ний і паперо'вий, цибуля'ний і цибу'льний...*
49. -ярний — див. -арний
50. -ястий — див. -астий
51. -ячий — див. -иний і -учий
52. -ящий — див. -учий.

Наростки дієслівні.

Значіння їх і вживання § 101. Наростки в дієсловах дещо інакше беруть участь супроти наростків в іменах головним чином через те, що в дієсловах не один пень, як в іменниках, а два: пень дієйменниковий і пень теперішнього часу (напр., *бр-а-ти* з наростком *а* і *бер-у* без наростка).

Тут ми обминемо ті колишні наростки, що вже тепер не виступають як наростки, хоч і полишивши в дієсловах слід тим, що в них замінюються приголосні, напр.: *мазати — мажу, купити — куплю* тощо (про ці зміни див. §§ 20, 25).

1. -а-, -я- а) в дієсловах, утворених від іменників: *сідла'ти* (сідлаю...), *вінча'ти, вече'ряти, ка'шляти...*

б) в дієсловах неперехідних від прикметників 2. ступеня: *більши'й — б'льшати* (більшаю...), *краща'ти, дужча'ти, рідша'ти, вища'ти, тонша'ти, гірша'ти, густіша'ти, біліша'ти, зеленіша'ти, тупіша'ти...* Наголос перед наростком.

Це ніби дієслова вищого ступеня (на подобу прикметників), і не слід їх плутати з дієсловами на -іти, як от *синіти — синіша'ти, зеленіти — зеленіша'ти...*, бо *синіша'ти, зеленіша'ти...* значать „робитися все синішим, зеленішим“ і т. ін.

в) від деяких протяжних форм наворотні повстають наростком -а-: *летіти — літати* (літаю...), *сидіти — сідати, лишити — лишати, котити — качати, ставити — ставляти, тягти — тягати, (прикрасити) — прикрашати, (попасти) — попасати, (дати) — давати, (умити) — умивати...* (між голосними вставний в).

2. -и-, -ї- а) у дієсловах від іменників: *збо'чити* (збочу...), *жлукти'ти, наперчи'ти, плу'жити, сніжи'ти, калі'чити, гної'ти, пособа'читися, гайдама'чити...* Іноді ще з іншими наростками перед -и-: *плуга'нитися, стовби'*

чити, замаслювати, згорбуватися, конюха'рити, чухма'ритися, учепі'ритися (останні два з дієслівних пнів)...

Іноді рівнобіжно з -и й -ува: гайдама'чити і гайдамакува'ти.

б) в дієсловах від прикметників: білий — білити, гіркий — гірчити, менший — зменшити, поліпшити... (перехідні дієслова).

3. -і- — а) у дієсловах неперехідних від прикметників: біліти (білію...), зелені'ти, багаті'ти, хворі'ти, лисі'ти, кучер'явіти, си'віти... (порівн. -и- б)

б) у дієсловах від іменників: уміти (умію...), розуміти, муркотіти...

4. -ну (-н-), -ону- (-он-) — а) наросток -ну- в дієйменникових основах та -н- в основах теперішнього часу вживається в дієсловах від прикметників на означення початку переходу одного стану в другий: глухий — глухнути (глухну, глухнеш...), бліднути, гуснути, киснути... Таким чином від прикметників повстають дієслова з різними наростками: густий — гуснути — густіти — густішати.

Про рівнобіжні дієслова з -ну- і без нього (тягти — тягнути...) див. § 78.

б) у дієсловах на означення раптової (доконаної) дії: кидати — кинути (кину, кинеш...), капати — капнути, усміхатися — усміхнутися, махати — махнути...

в) в дієсловах від вигуків слів на означення раптової (доконаної) дії: охнути (охну, охнеш...), гепнути, шелеснути, шубовснути, тараннути, ляснути..., іноді ще з наростком -н-: ойкнути, бевкнути, дзенькнути...

г) відміною наростка -ну- є наросток -ону- на означення згрубілості дії: стуконнути (стукону, стуконеш...), грюконнути, сіпоннути, махоннути, рвоннути, гуконнути, плигоннути... (порівн. у прикметниках -езний...). Наголос на -ону'- (-оне'ш, -оне'...).

5. -ува-, -юва- (-у-, -ю-) — дуже поширений в українських дієсловах наросток з різним значінням:

а) в дієсловах недоконаних від іменникових і прикметникових пнів: дарувати (дарую...), порядкувати, мурувати, горювати..., часто, між іншим, на означення того, хто що робить або чим він є, в якому стані перебуває: учительовати, писарювати, гостювати, хазяйнувати, господарювати, голодувати, секретарювати, професорювати, козакувати, діювати, парубкувати, вдовувати, кравцювати, чабанувати, гайдамакувати, марнувати, пильнувати, слабувати, радуватися..., отже іноді ніби рівнобіжно з -и-: господарювати і господарити, гайда-

мажувати і гайдамачити тощо. Звичайно всі ці дієслова від іменників мають дуже відмінне значіння супроти дієслів основних того ж кореня, напр., *учити* далеко не те, що *учителювати* („бути в учителях, за вчителя“), *косити* не те, що *косарювати* („бути в косарях, за косаря“) і т. ін.

б) чималу вагу має цей наросток при творенні наворотних форм дієслів із протяжних: *вихвалювати* — *вихвалявати...*, *мордувати* — *замордовувати*, *горювати* — *загорюювати...*, де, як бачимо, він буває і в подвоєній формі — див. § 85.

в) у дієсловах чужомовного походження: *адресувати*, *ілюструвати*, *ігнорувати*, *класифікувати*, *перлюструвати*, *опонувати*, *ратифікувати*, *продукувати*, *редагувати*, *телефонувати*, *диферувати*, *коментувати*, *нормувати...*

Усі наведені дієслівні наростки органічно зв'язані з творенням дієслівних форм як доконаності супроти недоконаності, наворотності супроти протяжності. Але крім них є ще декілька дієслівних наростків, що мають уже інше значіння в дієсловах та й бувають вони звичайно при вгорі наведених наростках. Це такі додаткові наростки:

6. -к- — в дієсловах від різних вигуків слів (звичайно за ним іде ще наросток -а- або -ну- — порівн. 4б): *гавкати*, *охкати*, *цвірінкати*, *мекати*, *тьохкати*, *гейкати*, *гавкнути*, *ойкнути...*, а далі й такі, як *викати*, *тикати* (казати „ви“, „ти“), *здоровкатися*, *панькатися* тощо.

Наголос перед -кати, -кнути.

7. -от- — з наростками -а- або -і- за ним (-ота-, -оті-) цей наросток уживається на означення ритмічності, повторності дії (отже, тільки при певних дієсловах, а надто часто від вигуків слів): *стукотати* — *стукотіти*, *брязкотати* — *брязкотіти...* порівн. § 72.
8. -оньки, -еньки, -очки, -унечки, -усеньки, -усі-, -ці-, -ки — у пестливих словах головним чином дитячої мови. Вони вживаються в дієйменниках та зрідка ще в формах наказового способу: *їстоньки*, *люленьки*, *спаточки*, *спатусі, їстки*, *купці...*, *спатуняй* тощо.

ПРІРОСТКИ.

Значіння їх і вживання § 102. Хоч приростків у нашій мові й далеко менше, як наростків, та зате вони дуже різноманітні щодо значіння і обсягу вживання, і визначити це часто буває ще важче, ніж у наростків.

Взагалі приrostки конкретизують, спеціалізують, часто обмежують і звужують основне значіння слів, надто ж дієслів.

Подаючи далі реєстр (теж як і наростки в абетковому порядку) продуктивних приrostків української мови, долучаємо до них і не-, що в словотворі має власне те саме значіння, як і наростки.

1. без-, безо- — здебільшого разом із наростками витворює з різних пнів нові слова заперечного супроти пня змісту: *безла'ддя, безо'дня, безгрі'шся, бе'зматень, безкра'й, безмо'вний, бе'змаль, бе'зліч...*

Іноді без- уживається поруч не-, іноді ж на означення відмінного слова супроти слова з не-, але без- заперечує дещо енергійніше й наочніше, ніж не-, порівн.:

<i>безпу'тний</i> — <i>непу'тний</i>	<i>бе'злад</i> — <i>не'лад</i>
<i>безра'дний</i> — <i>нера'дний</i>	<i>безвира'зний</i> (Л. Україн.)
	— <i>невира'зний</i>

<i>безупи'нний</i> — <i>неупи'нний</i>	
<i>безуга'вний</i> — <i>неуга'вний</i>	<i>безтала'ння</i> — <i>нетала'н</i>
<i>безпотрі'бний</i> — <i>непотрі'бний</i>	<i>безо'щадний</i> — <i>неошад'ний</i>
<i>безкрити'чний</i> — <i>некрити'чний</i>	<i>безприхи'льний</i> — <i>неприхи'льний</i>
<i>безсме'ртний</i> — <i>несме'ртний</i>	<i>безро'зумний</i> — <i>нерозу'мний</i>
<i>безнаста'нний</i> — <i>ненаста'нний</i>	<i>безнаді'йний</i> — <i>ненаді'йний</i> і т. ін.

У дієсловах без- трапляється тільки тоді, коли вони вивідні з таких слів, де вже є без-: *безсилля* — *безси'літи*, *безче'стити*, *безлю'дніти...*, і такі дієслова звичайно не приймають іще приrostка о-, а хібащо з-: *збезче'стити*, *збезли'стити*, *збезземе'лити*, *збезно'жити*, *збезлю'дити...* (тільки зрідка *обеззубіти*, *обеззброїти*). (Див. іще не-, ви-).

2. в-, у- (про міну в-у-уви див. § 15) — крім широкого вжитку в дієсловах і інших категоріях слів (*внести*, *внесок*, *вмити*, *вранішній*, *впоперек...*), приrostок у- (в-) з прикметникових пнів творить дієслова перехідні з значінням „робити, зробити чим“: *унаочнити*, *узагальнити*, *уцаслювати*, *уцесаслювати*, *успішляювати*, *уворужувати*, *ударемнити*, *уміжнароднити*. (Див. іще з-, о-).

3. ви- — дуже поширений приrostок при дієсловах і віддієслівних іменниках на означення руху з середини, закінчення дії, множини її тощо: *ви'летіти*, *видава'ти*, *ви'будувати*, *ви'грати*, *вибива'ти*, *ви'гинути*, *ви'бранець*, *видавець...* Рідко при іменникових пнях: *ви'долюнок*.

Як і завжди, синонімічні слова з наростками ви- та іншими найкраще розрізняти, себто усвідомляти їх різнозначність, через ті характерні слова, що легко й природно сполучаються з ними, напр., відтінок dokonanoї, закінченої множини дії в вигинути супроти погинути легко дається пізнати з словосполучень „вигинули до ноги“, але „погинули всі“.

Багато важать тут і такі моменти, як те, в однині чи тільки в множині, чи і в однині і в множині вживається слово і т. ін.

4. від-, од-, віді-, оді- — головним чином придієслівний приросток на означення віддалення руху, а потім чинності назад, закінчення її тощо: *відхилити, відійти, віддячити, відсердитися, відхотітися, відспівати, відбрати, відгомін, відра'за...*
5. до-, ді- — при дієслівних пнях на означення різних відтінків наближення до чогось, докінчення дії тощо: *дійти, доробити, докотитися, дізнатися, добити...*, а так само і в віддієслівних іменниках як *добу'ток, дога'на, до'плив, недо'гризок...*, при тім із не- перед до- і в іменникових пнях: *недо'мод, недо'ляшок, недо'вірок*, а в прикметниках із прислівникових сполучень: *дові'чний* (із „до віку“), *дозе'мний, дообі'дний, дола'дний, доко'не'чний...*
6. з-, зо-, із-, ізі-, ізо-, с-, іс-, зу-, су-, со- — це більш-менш попереплутувані форми колись кількох різних приростків (с-, із-, в'із-, су-). Деякі з них в сьогочасній мові вживаються в обмеженому колі слів і вже мало відчуються як приростки, інші ж уживаються рівнобіжно без відмінності значіння.

а) приросток з-, зо-, із-, ізі-, ізо-, с-, іс-, значінням своїм усе той самий, тільки з фонетичних причин різний формою (див. про це у § 15 і § 118), вживається найбільше при дієслівних пнях, на означення різних і почасти супротивних відтінків руху або наслідків його: *збити* (з чого), *зійти* (з чого і на що), *зменшити, зігнути, списати, згористий, спадистий, зошит, іспит...*, при тім зо- іноді чергується з з- (*зо'шит і зши'ток*), іноді з зі- (*зобгати — зібгати, зотліти — зішліти* тощо), іноді з зу- (*зостріти — зустріти*), іноді залишається постійно (*зовсім, зозла*).

Разом із не- з- часто вживається на означення „лишити кого, чого“, „позбавитися чого“: *знеохотити(ся), знепритомніти, знечулити, знеславити, зневіритися, зневолити, знедолити...* (див. іще в-, без-, о-).

б) приросток су- вживається в певному більш-менш обмеженому колі слів головним чином з дієслівними пнями

і найбільше визначає скупчення, себто рух до купи або стан близькості: *сусід, суверток, су'крайок, су'вій, супря'гач, сусні'льство, су'спіль, суцільний, сузі'р'я, суку'пний, сумі'жний, супроти'вний, супере'чний, всу'міи, су'тінь, супокі'йний, суту'жний* тощо. Його відміна зу- рідше трапляється: *зустрі'ти, зу'стріч, зуми'сне, зупи'нка, зупиня'ти*, при тім іноді зу- чергується з с-: *зупинити — спинити*.

в) у декількох словах зберігся і вже майже не відчувається як приросток со-: *собор, сотворіння, согрі'шити* (запозичення з старослов'янської мови), *союз* (є і в народній мові з вузьким значінням)

У таких, як *совість, смерть, сметана* тощо со-, с-, звичайно, вже зовсім не відчуються як приростки.

7. за- — дуже поширений приросток найбільше при дієслівних пнях із різним значінням і відтінками залежно від основи слова; найважливіші значіння і вживання такі:

а) в дієсловах на означення початку дії: *забалакати* (= почати балакати), *запрацювати, забіліти, заспівати, застукотіти, закричати, завзятися...*

б) в дієсловах на означення завершення дії, переможности її, докінчення: *забалакати* (кого), *забіліти, замазати, задавити, забити...*, також такі, як *заїхати* (за що, куди, звідкіля), *забігти* (куди), *зайти* (звідкіля) і т. ін..., також *за'клик, за'пит...*

в) в дієсловах із значінням праці на означення заробітку: *запрацював* (скільки), *загорювати, закосарювати, зашевцювати, завчителювати* (себто „заробити на вчительстві“)...

г) у вивідних словах із словосполучень (себто з таких, де за прийменник): *за горою — загірний, заболотний, запорізький, задвірок, заздоровний...*, а також у прислівниках як *завчасу', зара'ння, за'годя, завдяки', завб'льшики, завиш'ришки, заво'вшики...*, *задо'сить* (= цілком досить), *зама'ло...* і зрідка в інших: *за'куток, за'зубень...*

Іноді приросток за- зовсім наближається значінням до інших, напр., *заждати — підождати — пождати, задумати — надумати*.

8. із- — див. з-

9. між-, межи- — на означення проміжности чи спільности в іменниках та прикметниках: *межи'гір'я, межи'сітка, міжнародний, міжпартійний* тощо.

10. на- — досить поширений приросток при різних пнях:

а) в дієсловах найчастіше на означення повноти, рясноти, достатности дії (при таких дієсловах

із на- часто й бувають додатки „багато“, „досить“, „дуже...): *наробити, набрати, набирати, набігатися...*, також конкретизації дії чи явища: *назвати, настати, намовити, накричати, напасті, надавати...*, разом із чим іноді повстають дієслова з зовсім новим значінням: *лежати — належати* (що кому), *найти, настоювати* тощо; а від дієслів і іменників: *на'хил, нажи'ва, нали'гач...* та інші частини: *нако'тистий, наперейми, на'схиль, на'різно, нао'хляп...*

б) зрідка і в іменниках тощо при недієслівних пнях: *насті'льник, надві'р'я, наса'мперед, на'голос, на'мордень, нап'чний*.

Іноді чергується з іншими приростками як близько чи рівнозначний: *намовити — підмовити, направити — поправити*.

11. над-, наді- — а) в дієсловах на означення частинності дії: *надбирати, надібрати, надгризти...*, повільності: *надійти, надходити, надбігати, надменшити, над'їздити...* (при таких дієсловах звичайні додатки „трохи“, „потроху“, „дещо“)

б) в іменниках та прикметниках із прийменникових виразів на означення відношення „вище“, „більше“: *надзе'мний, надзі'рний, надхма'рний, надмі'рний, над-природ'ний, надлю'дський, надлюди'на, надзвича'йний...*, а також місця: *наддністрянський, наддніпрянський, Наддніпрянина, надбережжя...*

в) у прислівниках з відтінком зменшення основного значіння: *на'двечір, на'дзелень, на'дголодь, на'дпізь* (порівн. об-)

12. най- — на означення найвищого ступеня прикметників: *найвищий...* (див. § 56)

13. напів- — див. пів-

14. не- — на означення заперечних тям: *негарний* (= поганий), *небагатий* (= бідний), *незвичайний, невдаха...* (див. без-, з- та § 92)

15. о-, об-, обі-, обо- — хоч в основі це різностаті того самого приростка, та все ж подекуди окремі з них обмежені вживанням не тільки з фонетичних причин (перед голосними, групами приголосних), а й через причини спеціалізації значінь; найчастіше вживається цей приросток і найскладніше його вживання в дієсловах:

а) на означення всебічності, повноти дії: *обки'да'ти, оплакати, обігрі'ти, обсигати...*

Щодо о- і об- в дієсловах і віддієслівних словах, то до деякої міри вони вживаються як рівнобіжні (рівнозначні), напр., *обсмикати* і *осмикати, обдурити* і *одурити, обсипатися* і *осипатися, обзайомити* і *озна-*

йомити..., але взагалі приросток *об-* надає матеріяльнішого, конкретнішого значіння, ніж *о-*, і тому часто дієслова первісного (і звичайно матеріяльного) значіння з *об-* стаються з *о-* дієсловами іншого значіння, звичайно переносного і абстрактнішого, напр.:

<i>обвернутися</i> (плащем)	— <i>обернутися</i> (вовком)
<i>оббирати</i> (ягоди)	— <i>обирати</i> (на голову)
<i>обкинути</i> (болотом)	— <i>окинути</i> (оком)
<i>очищатися</i> (від бруду)	— <i>очищатися</i> (реабілітуватися)
<i>обписати</i> (з усіх боків)	— <i>описати</i> (подію)
<i>обнова</i>	— <i>оновлення</i>
<i>обгидити</i>	— <i>огидити</i> , <i>огида</i>
<i>обповити</i>	— <i>оповити</i>
<i>обпоганитися</i>	— <i>опоганитися</i>
<i>обпаскудити</i>	— <i>опаскудити</i>
<i>обзначити</i>	— <i>означити</i> і т. ін.,

а іноді такі дієслова з *о-* зовсім відмінні значінням супроти слів з *об-*, або й взагалі, маючи тільки абстрактніше значіння, вживаються лише з *о-*, напр.:

<i>обставляти</i> (чим)	— <i>оставляти</i> (= залишати)
<i>обпинатися</i> (хусткою)	— <i>опинатися</i> (= не бажати)
<i>обшукувати</i> (= потрусити)	— <i>ошукувати</i> (= дурити)
<i>обергати</i> , <i>одержувати</i> , <i>оповістити</i> , <i>оголосити</i> тощо.	

Звичайно, бувають дієслова й тільки з приростком *об-*, напр.: *обстріляти*, *обкласти* (або *обікласти*) тощо.

б) у дієсловах з іменних пнів на означення „стати чим“ тільки *о-*: *овдовіти*, *осиротіти*, *остовпіти*, *одужати*, *ожити*, *одубіти*, *окривіти*, *опанувати*... (хоч і *обляститися*), а також у таких, як *оженитися*, *одружитися*, *осідлати*, *остогидіти*, *окотитися* тощо.

в) в іменниках тощо: *о'бшир*, *осере'док*, *обов'я'зок*, *о'бмоль* (іменник), *о'бмаль*, *о'брідно*, *осторонь* (порівн. над-)

16. *па-* — в іменниках на означення меншого або несправжнього супроти того, що визначає пень: *па'бородки*, *па'синок*, *па'дчірка*, *па'кіл*, *па'росток*, *па'горок*..., також зрідка й у інших: *па'моль*, *па'толоч*.

17. *пере-* — дуже поширений приросток в дієсловах та дієслівних пнях на означення різних відтінків головним чином доконечности й інтенсивности дії (показує на дію „впоперек чого“, порів. роз-): а) *переноси'ти*, *перетяга'ти*, *перева'жити*, *перероби'ти*, *перечита'ти*, *перебала'кати*... („все“, „багато“, порівн. по-, попо- § 86).

б) *перебала'кати*, *перева'жити*, *перебреха'ти*... („кого“, „що“)

в) *переписа'ти, перероби'ти, перебудува'ти, перезначи'ти...* („знов“, „ще раз“)

г) *переруба'ти, перері'зати, переділи'ти...* („надвоє“)

ґ) *переско'чити, перестрибну'ти, перевчи'тися, перегірчи'ти...* („через що“, „над міру“)

д) *перехворі'ти, пересер'дитися, перегусти'...* („уже“, „зовсім“)

е) *перевіжува'ти, перебу'ти, перезимува'ти...* („увесь вік“, „час“, „зиму“...)

є) у віддіслівних іменниках: *пере'вертень, перева'га, перери'вач...*

18. *перед-*, *передо-* (*пред-*) — як і *серед-*, *через-* бувають тільки при іменних пнях: *передра'нішний, передобі'дний, передві'чний, передсмер'тний, передмо'ва, передо'день, передо'всім, передпла'тник, середзе'мний, черезплі'чний...* Виятково *пред-*: *представи'к, представни'цтво, предві'чний.*

19. *пі-* — див. по-.

20. *пів-*, *полу-*, *напів-* — при іменних пнях: *піваркуш, півку'ля, півко'ло, півкварті'вка, півмер'твий, півна'рибок, піврі'ччя, напівприто'мний, напівплі'чний, напіввідчи'нений, полу'кіпок, полу'боток, полу'мисок, полу'скирта...* Із цих приростків *напів-* уживається у прикметниках, *полу-* переважно в іменниках; *пів* може бути й не приростком: „лежало пів аркуша паперу“ (порівн. „лежав піваркуш“)

21. *під-*, *піді-*, *підо-* — поширений приросток, надто в дієсловах, на означення багатьох відтінків руху (з основним значінням „знизу“) і становища (залежного чи нижчого, меншого супроти значіння пня слова):

а) в дієсловах і інших словах дієслівного походження: *підлазити, піднести, підкоряти, підбивати, підганяти, підбігати, підлюбити, підупадати, підбільшити, підохочувати, підвечерювати, підченурити, підсобляти, підгодовувати, підпомагати...* (з такими додатковими словами, як „трохи“, „часом“, „іноді“), також *підхожий, пі'д'ідень* (комаха, що під'їдає корінь), *підмурок, пі'дбігцем, пі'дтлюпцем...*

б) в іменах: *підпарубочий, піддівоча* (= підліток - дівчина), *підста'рший, підгі'р'я, підглу'хий, підста'ркуватий* тощо.

22. *після-* — рідкий приросток: *післясвятний, післявоєнний, післяплата.*

23. *по-*, *пі-* — найпоширеніший приросток в українській мові при різних пнях і з різноманітним значінням:

а) у дієсловах неперехідних із значінням „стати яким“: *побіліти, позеленіти, покращати...*

б) у дієсловах на означення обмеження дії: *погодувати, походити, побавитися, посто'ти, поблискувати...* (з звичайними додатками „трохи“, „якийсь час“ тощо)

в) у дієсловах на означення доконаності дії чи стану: *повечоріти, піти, поїхати, поборотися, попливти, пограбувати, повести...* (порівн.: *глянути* — *поглянути*, *купити* — *покупити...*)

г) у дієсловах на означення розділовості дії — див § 86.

ґ) в іменах із прийменникових сполучень: *побережний, повільний, поступневий, подимщина, поборозняк (жук), пого'ристий, подесе'нщина, подві'р'я...*, а також і в інших як *по'верх, побраті'м, полі'ття, по'гос, по'малий, по'близький, по'легкий, по'короткий, по'котистий, пого'рда, подія, похмілля...*

д) у невідмінних словах: *по'біч, по'пліч, по'котом, поде'куди, поде'який, подві'йно, потрі'йно, поперше, по-друге, по'під, понад, по'шепки, по'крадьки...*

24. *поза-, поміж-, понад-, по'під-* тощо — зрідка у таких прикметниках, як *позавчора'шній, позаторі'шній, позаві'чний, поміжсло'дний, понадсма'рний, по'підзе'мний* (у Квітки ще *позанапра'сно*), але дуже поширені в дієсловах, де *по-* перед іншим яким приростком надає дієсловам особливого розділового значіння — див. § 86.

25. *полу-* — див. *пів-*.

26. *пра-* — при іменних пнях на означення великої давності: *пра'дід, пра'рід, пра'ліс, пра'старий, пра'пращур...*

27. *пре-* — в різних пнях, щонайбільше в прикметниках, на означення вищого ступеня основного значіння слова („дуже“): *прега'рний, превеле'бний, пресла'вний, превся'кий, пречу'до, предозві'лля, предоку'чити...*

Замість *пере-* приросток *пре-* (як слов'янізм) уживається винятково в слові *прези'рство*.

28. *пред-* — див. *перед-*

29. *при-* — досить поширений приросток при різних пнях:

а) в дієсловах на означення різних відтінків діяльності, направленої до чогось, когось (збоку або зверху), а також взагалі діяльності звуженої, помічної: *прибити, пришивати, привабити..., придушити, пригнічувати, приліскувати, притиснути, приго'рити..., прибирати, прив'ялити, приплатити, привітати, припинити, пригадати, примеркати, припізнитися, прижити, приспати, пригравати...* (порівн. *з-, до-, по-, у-*)

б) в іменах або від відповідних дієслів або прийменникових словосполучень: *прихи'лище, при'казка, при-*

са́дистий (присадкуватий), *при́путьень*, *при́хаток*, *при́мурок*, *при́горок*, *при́земок*, *призе́мкуватий*, *прина́гідний*...

30. *про-* (*прі-*) — доволі поширений приросток надто в дієсловах на означення різних відтінків результативної чинности чи становища (крізь щось, протягом певного часу, скільки тощо): *пробити*, *проколоти*..., *прожити*, *прохворіти*, *просидіти*, *проголоувати*, *прочителювати*..., *прохарчувати* („кого?“ і „скільки коштів?“), *програти* („який час?“ і „скільки грошей?“), *прогайнувати*..., *прогнати*, *промо́вчати*, *прослати*, *просушити*, *прохолонути*... (порівн. *ви-*, *пере-*, *по-*)

Також і в віддієслівних словах: *протока*, *просвіта*, *прóстилка*, *прóділ*, *прóтовпом* тощо, а зрідка і в іменних пнях: *прóвесна*, *прóлісок*, *прóзелень*, *прóзолоть*, *прóсивий* (*сивуватий*)

о переходить в і в приростку *про-* тільки в двох словах: *прізвище*, *прізва*.

31. *проти-*, *супроти-* — зрідка вживаються при пнях відмінних слів: *противажити*, *противага*, *протиставити*, *протиставний*, *протилежний*, *протиріччя*, *супротивний*...
32. *роз-*, *розі-* — досить поширений приросток майже виключно в дієслівних пнях і зокрема в дієсловах на означення щонайбільше повної, широкої (часто визвільної) чинности: *розмахати* (в різні боки), *роздарувати* (все), *розіспатися* (дуже), *розпитати* (добре, всіх), *розсобачитися*, *розвеселитися*, *розходитися*..., часто протилежно до значіння *з-*, *за-*, *по-* тощо: *розв'язати* (порівн. *зв'язати*, *зав'язати*), *розбити*, *розлити*, *розгородити*, *розіднити*, *розвінчати*, *розлюбити*... (проте в значінні заперечення основної чинности пня, як *розлюбити*, рідко)

Подекуди *роз-* надає зовсім нового значіння пневі: *розборонити* (тобто *розвести*, *роз'єднати*).

Основне значіння *роз-* залишається не тільки в віддієслівних іменах, а і в інших: *розгля́дач*, *розло́гий*, *розбóвток*, *роздорі́жжя*, *розгі́лчастий* (*гіллястий*) тощо.

33. *серед-* — див. *перед-*

34. *су-* — див. *з-*

35. *супроти-* — див. *проти-*

36. *у-* — див. *в-*

37. *уз-* (*вз-*) — трапляється у кількох іменниках: *узбіччя*, *узлісся*, *узграниччя*, *узгір'я*, *узбережжя*. Див. іще *з-*

38. *через-* — у кількох словах: *черезплічник*, *черезсі́день*.

СКЛАДНІ СЛОВА.

Вступні
уваги

§ 103. Складні слова в словотворі української мови, як уже при нагоді й сказано, не мають великого поширення, хоч усе ж такі слова трапляються, а з розвитком літературної мови чимраз більше з'являється й нових складних слів, звичайно, за зразками складних слів народньої мови.

Найбільше складних слів буває серед іменників, потім ідуть прикметники, дуже обмежені способи й обсяг складання в дієсловах та прислівниках.

Складні
іменники

§ 104. У складанні іменників із різних слів бачимо декілька способів:

1. Іменник + дієслівний пень на означення людей, тварин і речей. Сполучним голосним у таких складних словах буває звичайно *о*, рідше *е*, *є*, дієслівний же пень іноді приймає наросток:

вітрогон (людина), *вітрогін* (вентилятор), *макогін*, *хлібороб*, *книшопан*, *душогуб*, *віршомаз*, *ночовид*, *грошолоб*, *людожер*, *горлоріз*, *гrechосій*, *костогриз* (птиця), *макотрус* (час), *вітролом* (зламане вітром дерево), *водоспад*, *куроспів* (час), *лицемір*, *землетрус*, *літопис*, *краевид*, *життєпис*, *книгоноша*, *гріховода*, *повітромір*, *сновида*, *короїда* (комаха), *винотока* (пристрій видавлювати сік із винограду), *водотеча*, *дивовижка*, *кожом'яка*, *мечоноша*, *воевода*, *конов'язь*, *коломазь*, *кровотіч*, *водоверть* (жін. р), *сіножать*

книгозбірня, *возоробня*, *дроворубня*, *круподерня*, *білозірка*, *макопійка*, *градобоїця*, *червоточина*

кровопивець (і *кровопій*), *молотобієць*, *листоподавець*, *душогубець*, *домодержавець*, *м'ясожерець*, *мечоносаць*, *мореплавець*, *круподерник*, *душогубник*

мискоробство, *лиходійство*, *краєзнавство*, *водопійло*...

Наголоє, крім тільки таких як *конов'язь*, *коломазь*..., на дієслівній частині, як виняток штучні слова *літопис*, *правопис*, *життєпис* тощо (з дієслівним пнем *-пис*), *коштєпис* (цей наголоє, мабуть, із польської мови).

2. Прикметник (прислівник) + дієслівний пень:

сторчогляд, *пішохід* (тротуар), *суховій* (вітер), *сухостій* (дерево), *дармовис*, *животвір*, *первотвір*, *далекогляд* (телескоп), *скоробреха*, *рівновага*

пішоходець, *голодранець*, *новобранець*, *скоробагатько*, *голючванько*, *всезнайко*.

Наголос на дієслівній частині.

3. Наказове дієслово 2. особи однини + іменник (у назвах людей звичайно з відтінком іронії або й зневаги):

нали'вода, зайди'голова, дури'світ, зазна'йбіда, крути'хвіст, голи'борода, бори'вітер (птиця), к'люйдеревко (і деревоклюй), бурчи'муха (комаха), гори'цвіт (рослина), ломи'ніс (рослина), перекоти'поле (і покоти'поле), верни'сонце (росл.), верни'вода, боли'голов... Зрідка з наростком: тряси'хвістка. Наголос завжди на закінченні дієслівної частини.

Часто такі складні слова вживаються на означення казкових чи загадкових істот і речей: верни'гора, загати'вода, верни'дуб, корми'люд (млин), обходи'світка (вода).

4. Прикметник + іменник (останній із наростком або без нього):

прудкові'д, білову'с (люд.), тонконі'г (росл.), дурносмі'х, кривоні'с, ласогу'б, легкоду'х, низькоді'л, первові'к, ко-согі'р, синьоцві'т, живоплі'т (-ота), краснокорі'нь

біло'верба, черно'земля, жовтозі'лля, мілкові'ддя, тихові'ддя (і тихові'д), голо'морозь

білогри'вець, дурноло'бець, одноду'мець, одномо'вець, червоноармі'єць

худоси'лок, довгоно'сик

кривору'чка, довгоши'йка, краснопі'рка, жовтогру'дка.

5. Іменник + іменник (іноді з наростком):

верболі'з, вовконі'г (-ога), звірокру'г (зодіак), кругосві'т, кругови'д, верхові'ття, лихолі'ття, тисячолі'ття, трипі'лля, двоно'га, трино'ги, двору'чка, верхоу'мка, однолі'ток, семилі'ток, однокро'вник, п'ятизло'тник, носоро'жець, тризу'бець.

Іноді без сполучного голосного: дієсло'во (новотвір), бу'здерево, крайне'бо, ра'йдерево, зра'дзілля.

6. З цілих словосполучень повстали деякі складні слова (іноді ще й з наростками):

добри'вечір, добра'ніч, нісені'тниця (ні + се + ні + те + н + иця), можеби'лиця, каригі'дний, жалюгі'дний, повсякде'нщина, при тім коли менший ступінь зростання слів (себо коли наголос буває на обох складниках), то такі складні слова й пишуться з розділкою: розри'в-трава, люби'-мене, немина'й-корчма, неві'р-земля, с'он-трава тощо.

Нарешті є ще непостійні складні іменники, себто такі сполучення синонімічних слів, що їх уживають письменники передусім в стилістичною метою, а саме щоб згустити вражіння. Такі складні слова звичайно сполучаються розділкою, напр.: *хата-оселя, притулок-поселення, щистя-доля, талан-доля, стеблина-билина, журба-горе* — див. § 175.

Складні
прикметники

§ 105. Складні прикметники бувають такі:

1. Прикметник + іменник з прикметниковим закінченням, іноді ще з наростком -н-:

багатолистий, рясношерстий, білозубий, довгов'язий, довговій, косоокий, короткорогий, крутоберегий, золотобережний, золотохвиль, дурноголовий, кривобедрий, повновидий, куцехвостий, великорозумний, міцносили, одnobарвний, можновладний, масткословий, мерзосвітний, синьоокий, задньопіднебінний, третьорядний, чужоземний, першорядний...

2. Іменник (рідко прикметник) + дієслівний пень, звичайно з наростком -н-:

доморобний, домотканий, кровожерний, вікопомний, словолюбний, маломовний, муроломний, красотворний, піснотворний, кривовірний, огнепальний, легковажний, доморослий, низькорослий...

3. Іменник + іменник або прикметник:

качконогий, клишоногий, космогрудий, кругосвітний, людославний, ляхопанський, вітроногий, громохмарний, пластововний, вовкозубий, працездатний, життездатний, одnodенний, двоногий, двоаршинний, трикутний, чотирискладовий, шестилітний, а також і такі, як тогобичний, потойбичний...

4. Прикметник + прикметник:

жовтогарячий, темнозелений, славнозвісний... але такі прикметники часто не цілком злиті: *ясно-рожевий, хитро-мудрий...* надто ж із багатоскладовими частинами як *робітничо-селянський, соціально-економічний, архітектурно-будівельний* тощо — порівн. § 104б.

Знов же як і складні іменники бувають складні прикметники непостійні, поширені лише в певних авторів. Так, напр., В. Винниченко вживає дуже рясно таких сполучень, як *старечо-синий, дзеркально-вигладжений, зелено-сірий, молочно-матовий, суворо іронічний* тощо, і це надає його мові особливого стилістичного відтінку (іноді в нього їх аж занадто рясно, напр.: *Чорно-синя голова слухає строго й не порушило, золотисто-кучерява — напружено уважно.* „Сон. маш.“)

Але після шелесних у складних словах *е* буде, а *не* в таких випадках: *вищезгаданий, нижчеподаний...* (при-
словник 2. ст.), *божевільний, божевілья, очевидний, оче-
видячки, очевидно*.

В усіх складних прикметниках наголос падає на корінь
другого складника: *кособкий, доморобний, качконогий* і т. п.

Складні
дієслова

§ 106. Як уже зауважено, їх обмаль: *верхово-
дити, тихоми'рити, скособо'читися, вітрого-
нити, злихосло'вити, лихомо'вити, легкова-
жити, малова'жити, масткосло'вити, намі'якху'рити*.

Складні
прислівники

§ 107. Складних прислівників теж небагато,
але бувають вони різних типів:

*босо'ніж, самопас, пусто'паш, ліво'руч, право'руч
горі'лиць, горі'ніж, доли'лиць, доли'ніж, горі'черева*

(плавати)

*самопа'ски, очеви'дячки, живови'дячки, живоси'лом,
живопи'хом*.

ЗАПОЗИЧЕННЯ З ІНШИХ МОВ.

Старі й нові
запозичення

§ 108. Словник української мови, як і словник
кожної мови, збагачується далеко не самими
тільки тими способами, що вказані в поперед-
ніх §§ (наростки тощо). З давніх давен до словника укра-
їнської мови заходили слова з інших мов, найбільше, зви-
чайно, від тих народів, що були в якихось стосунках із
українським, напр., торгували з ним, воювали тощо, отже
найбільше від сусідніх народів. Переймаючи від них певні
вироби, звичаї, умілість, український народ разом пере-
ймав і слова, і таких слів у нас, запозичених від різних
народів і в різні часи, багато, тільки вони вже так унату-
рилися в мові, що їх ніхто й не відчуває як чужі, хібащо
спеціалісти мовознавці дознаються, що таке то слово чу-
жомовного походження.

Такі слова, між іншим, дуже добре відбивають те, які
саме зв'язки були в українського народу з тими колишніми
сусідами чи що, що саме переняв від них український народ.
бо вже ж очевидна річ, що слова з іншої мови найлегше
заходять разом із речами. Так, ми з певністю можемо ска-
зати, що від східних народів (тюрсько-татарських) укра-
їнці переняли чимало з сільського господарства, з військо-
вої справи, дещо й з розваг, коли знаходимо в українській
мові такі, напр., запозичення звідтіля, як *чабан, отара,
товар, лоша, бугай, табун, гарба, аркан, башилик, казан,
бичкур, гарбуз, кавун, бекмес, тютюн, чумац, козак, бунчук*

і багато інших. Безпосередньо, чи через Польщу німці передали нам дещо з виробництва, промислів, торгу, як свідчать про це такі запозичення з німецької мови, як *лимар, тесляр* чи *тесля, ухналь, крейда, гембель, гарус, ринок, рахувати, бавовна, гак, цукор, крам, хура, пляш-а, цвях, цегла* тощо. Це теж давні запозичення, і кажуть вони, що німецька культура здавна впливала на Україну. Ще на світанку історичного життя українського народу нав'язались у нього зносини з південними сусідами (ближніми чи дальшими), зокрема з греками, з грецькою тоді дуже високою культурою. Почасти безпосередньо, через північне узбережжя Чорного моря, де сиділи грецькі колонії ще до зародження українського народу, а також і в наслідок жвавих торговельних зносин старої України-Руси з Греччиною пізніше, почасти і головним чином через південних слов'ян до українців доходили здобутки грецької культури, а разом із тим грецькі слова, поволі прищипаючись до української мови, вростаючи в неї. Із Греччини до нас, як відомо, перейшла нова релігія на зміну старої поганської, як також і письменність (через Болгарію). Це в мові, між іншим, позначилося тим, що в нас ще й дотепер сила власних назв людей грецького походження: всі оті *Петро, Пилип, Олекса, Гапка, Олена, Варвара* і т. ін. де грецькі назви, власне грецькі слова, бо в грецькій мові вони звичайно щось визначали, напр., оте слово що з нього вийшло наше *Петро*, значило „скеля“, *Гапка* — „гарна“, *Софія* — „мудрість“, *Ониська* — „корисна“ і т. ін.

Почасти такі імена перейшли до нас і з латинської мови: *Віктор* („переможець“), *Наталка* („рідна“), *Галина* („курочка“) тощо.

В українській мові були спроби й перекладати такі імена на свою мову, але з них тільки деяким пощастило прицепитися, при тім таке перекладене ймення може ходити разом із неперекладеним, звичайно, без жадного зв'язку з собою, напр., наше *Богдан* є досить точний переклад грецького *Теодор*, алеж ніхто не зв'язує цього ймення з *Федір*, що теж вийшло з *Теодор*. Намагався Руданський перекладати грецькі імена і, напр., своє ймення *Степан* за його грецьким значінням перекладав *Вінок* („Вінок Руданський“), алеж за цим ніхто не пішов.

Є в нашій мові прослідки й польської мови (напр.: *миць, хлопець, стьожка, скарга, тлумачити* тощо), вказують запозичення і з таких навіть мов, як *фінська, перська, арабська, литовська, румунська* тощо.

Безсумнівні залишки в нашій лексиці можна знайти і з мови старослов'янської (власне староболгарської), що видно не стільки з новини проти української мови слів, як із характерного старослов'янського звукового офарблення слів, напр., *бог* (а в українській мові за звуковими законами

її треба було б сподіватися *бгз*, як це буває в деяких глухих закутках української народної мови, або в таких виразах, як *спасибі, далєбі* тощо), *храм* (треба б *хором*, як *ето хорімі* в гуцулів — див. у словнику Б. Грінченка), *закон* (треба б *закін*, що й буває по деяких говорах) тощо.

За останні століття, відколи український народ став у близькі стосунки — політичні, економічні, культурні — з російським народом, від останнього почали входити в українську мову й запозичення, але в народній мові вони здебільшого тільки місцеві (а не всеукраїнські), як от мієцями унатурилося слово *батрак* (це слово тюркського походження, але в українські говори дісталось з російської мови, і в центральних українських говорах, ба навіть і в багатьох східних, його немає), *пожалуй* (досить поширене в східних говорах у значінні „мабуть“ тощо), *неділя* (= тиждень), *соглашатися, вогласний* (досить поширене у східних українських говорах слово хоч і з старослов'янської мови, але безперечно запозичене з російської мови).

Чимало ще вужчих і несталих лексичних запозичень із російської мови в мові українській відбилося в творах Г. Квітки-Основ'яненка.

Щодо літературної мови, то вона звичайно обминає такі запозичення з російської мови, як непотрібні, але зате в ній багато таких слів із російської літературної мови, що відповідних до них у самій українській немає і що визначають певні тьми вищої культури, напр., на означення технічних приладів або чисто наукових тям. Правда, часто такі слова не просто перенесені з російської мови, а дещо пристосовані до української мови, сказати б „українізовані“: *ворса, завод, дача, дачний, розпорядження, науковий, клітинка, повідомлення, підприємство, відношення, поняття, ріжниця, змичка* і багато інших. Безперечно, серед таких слів чимало є й тимчасових, недовговічних, бо невдатних новотворів, але чимало й таких, що вже цілком унатурилися і навіть переходять в народню мову.

Але найбільше цілком нових слів до літературної мови попадає з нових європейських мов. Це нові запозичення на означення різних наукових і технічних тям і речей, що прищипаються до народу через школу, фабрики, державний апарат, пресу, тобто головним чином через літературну мову як орган всенароднього порозуміння й життя. Це насамперед слова інтернаціональні, себто такі, що вживаються в багатьох культурних народів і походять здебільшого з старих, тепер уже мертвих мов — латинської й старогрецької. Такі слова звичайно пристосовуються спеціалістами до нових винаходів, машин, наукових тям тощо, напр.: *нація, атом, конгрес, автомобіль, медицина,*

юриспруденція, комунізм, філантропія, інтернаціонал і багато інших. Певна річ, не всі й європейські народи приймають усі такі слова, іноді деякі з них заступають свої вдатні новотвори. Та не всі вони й конче потрібні, бо таке, напр., слово, як *конгрес* в українській мові можна досить точно віддати словом *з'їзд*.

Чимало слів у нашій літературній мові і з окремих сьогочасних європейських мов (з й з інших, звичайно), як от: *мітинг* (англ.), *парлямент* (франц.), *катер* (голянд.), *ніко-льо* (італ.), *фашизм* (теж), *армада* (еспан.) і т. ін., а також *гаражірі* (япон.) тощо. З поширенням таких слів поміж багатьма народами вони власне стають теж інтернаціональними.

НАГОЛОС.

Вступні
уваги

§ 109. Наголос в українській мові вільний, себо не однаковий в усіх словах і формах, як то буває по інших мовах (напр., у французькій

на останньому складі, у польській на передостанньому, на другому або третьому від кінця складі в старолатинській). Як до слова або як до форми його в українській мові наголос може бути і на останньому складі, напр., *гірки'й*, *учителі'*, *попродова'в*, і на передостанньому, напр., *гірке'нький*, *учи'тель*, *попродова'ли*, і на третьому від кінця, напр., *гірке'сенький*, *учи'теля*, *попро'дали*, і ще далі від кінця, напр., *ви'продали*, *ла'стівочка*, *ви'пробуваній*. У своїй основі цей вільний наголос в українській мові давньослов'янського походження, тільки ж ні в народній українській мові, ні в літературній він не цілком сталий, тобто не завжди те чи те слово вимовляється з тим самим наголосом. В Західній Україні, напр., кажуть *донька'*, в Східній *до'нька*, в самій літературній мові раз скажуть *прине'сти*, другий *принести'*, то *ба'йду'же*, то *байдоу'же*, то *байдуже'*. Подекуди такий хисткий наголос і в окремих словах і навіть у цілих рядах їх певно ще довго буде властивий літературній мові, але багато в ній уже й таких наголосів, що їх можна вважати хоч за зовсім тверду норму, хоч за більш-менш певну тенденцію.

На наголосах окремих слів, коли в мові взагалі вільний наголос, певна річ, нема чого спинятися, бож так довелось б подати словник усіх слів. Ми спинимось лише на певних рядах слів, де наголос або однаковий і сталий, або хоч намагається стати однаковим і сталим, а під рядами розумітимемо такі групи слів, що об'єднані чимось спільним, напр., однаковим наростком, приростком, чи то однакової форми. Чимало таких уваг щодо місця наголосу в певних рядах слів розкидано в попередніх розділах

і параграфах, але тут ми зведемо все те до купи, додаючи й нове, не відмічене раніше. Звичайно, уважніше поставимося до таких рядів, що мають більш практичне значіння.

Наголос в іменниках § 110. Сталий наголос в іменниках найбільше зв'язаний з певними наростками, приростками й словозміною, також іноді й після прийменників тощо.

1. Як уже й повідомлялося в розділі „іменникові наростки“ (§ 99), наголос падає на таких іменникових наростках: -ай (-яй), -ан (-ян) в усіх його значіннях, -а'на, (-я'на), -а'ля, -аль, -а'ня, -а'ь (тільки не в таких як *ка'зань*, *ла'мань*... див. ст. 120), -ан (-н), -ар (-яр) — але тільки дуже часто, а не послідовно, в пестливих наростах -а'ся, -ась, -у'ся, -у'ня, -у'ньо..., -а'ха, -ач і перед -ач залежно від наростка — див. ст. 121, -ба, -о'ба, -ва, -еня'(т-), -и'зна, -і'внин, -і'льник, -и'лно, -и'на на означення окремішності, місцевості, здрібнілості, метушливої діяльності (-ан'на), -ина' на означення загальних тям розмірових (див. ст. 124-5), -и'ння, -и'ня і -иня' як до значіння (див. ст. 125), -ир, -ист, -и'ста, -іст, -изм, -ізм, -і'вна, -ій, -ня і перед -ня залежно від значіння — див. ст. 130, -о'та на означення збірних, в інших непевно, -е'ча, -ук (-юк), -у'ля, -ун, -у'нон, -ух, -юх, -ю'га, -у'га, -ю'на, -я'га. На деяких наростках, навпаки, наголос зовсім не буває: на -ень (майже завжди), на -иво (крім тільки тих кількох слів, що повстали з іменникових пнів: *м'яси'во*, *грязи'во*), на -ість, -ощі, -т (винятково *воркі'т*), -авка, -алка, -ство, -тель, -ява (-а а). В іменниках з іншими наростками місце наголосу непевне, але іноді різним наголосом означаються різні тями (див. -на).

2. Щодо приростків в іменниках, то іноді вони беруть на себе наголос.

а) В іменниках жіночого роду на -а, коли перед цим закінченням група приголосних дуже часто (майже завжди) наголос падає на приросток: за'гидка, пі'дпірка, на'кидка, ро'зрзка, при'каз'а, о'вістка, за'мазка, за'писка, пі'дкладка, про'стилка, на'гінка, по'хвалка, за'куска, на'шивка, по'кришка, за'щипка, за'в'язка, про'різка, роз'писка, пі'дбійка, за'вичка, пі'ов'язка, по'вітка, при'лючка, пере'пінка, пере'куска, ви'гадка, пере'тинка, про'тинка, про'весна, на'зва, відо'зва, при'сна, при'рва і баг. ін., також за'гадочка, про'стилочка...

б) В іменниках чоловічого роду з приростком наголос переважно падає на наросток: за'клик, до'пит, ро'згляд, пере'гляд, на'мір, о'гляд, спо'мин, на'клеп, ро'зпал, ро'змір, на'від, за'снів, про'над, за'хід, за'їзд, по'слух, пере'страх, пере'ляк, пере'снів, пере'дсвіт, ро'злад (але розла'ддя), бе'злад (але безла'ддя), по'рух (але пору'ха), відогмін, за'говір,

за'колот, до'ювір, по'хорон, по'вороз, по'голос, ви'молот, ро'зголот, на'голос і т. ін.

Часто також і в іменниках із наростком: ро'звиток, за'тишок, на'прямок, про'лісок, на'росток, пі'дсвинок, на'мордень, при'корень, на'ростень, пере'вертень, за'бережень, пере'горок, недо'биток, недо'гризок, недо'робок, недо'ляшок і т. ін., при'ваб (але прива'ба), ро'злив (але розли'ва) тощо. Так само і з не-: не'люб, не'лад, не'люд, не'христ, не'стям (але нестя'ма), недо'ук, непо'слух і т. ін.

Теж і в схожих іменниках жіночого роду на приголосний: по'гань, по'кидь, здо'бич, на'морозь, на'волоч, про'золоть, о'желедь (але ожеле'диця), не'гідь, не'міч, не'сить, не'хить, не'чисть, не'теч (але нете'ча), не'хвороц (але нехво'роща), по'суш (але посу'ха), по'терть (але потеру'ха).

3. Відмінюючись, іменники часто змінюють і наголос, але при цім дуже часто не можна вказати правил чергування наголосів, напр., коли, при яких умовах в іменниках чоловічого роду односкладових у множині наголос буде на закінченні, а коли на корені, або коли двоскладові іменники жіночого роду на -а', -я' в знахідному однини змінюють наголос, а коли ні:

стиг — стоги'

зять — зяті'

але

ріг — ро'ги

кінь — ко'ні

або

вода' — во'ду

земля' — зе'млю

але

сестра' — сестру'

стерня' — стерню'

Тільки в деяких випадках можна вказати на деяку послідовність у цілих рядах іменників наголосових явищ при їх відмінюванні:

а) В іменниках жіночого роду на -а, -я і групою приголосних перед закінченням із кореня або приростка наголос пересувається в множині на закінчення:

кни'жка — книжки', книжо'к...

зі'рка — зірки', зіро'к...

коп'йка — копійки', копію'к...

пі'сня — пісні', пісе'нь...

пі'сенька — пісеньки', пісеньо'к...

учи'телька — учительки', учительо'к...

за'писка	— записки', записо'к...
ла'стівка	— ластівки', ластіво'к...
ла'стівочка	— ластівочки', ластівочо'к...
гові'рка	— говірки', говіро'к...
ма'рка	— марки', маро'к...
ша'бля	— шаблі', шабел'ь...
друка'рня	— друкарні', друкаре'нь...

Ця зміна наголосу охоплює дуже багато подібних іменників, хоч все ж таки не можна сказати, що вона цілком послідовна, бо є й такі слова, де наголос не пересовується:

на'зва	— на'зви, на'зов...
кро'ква	— кро'кви, кро'ков...
ви'шня	— ви'шні, ви'шень... і деякі інші.

Зокрема звичайно наголос не пересувається в множині іменників жіночого роду здрібніло-пестливих від двоскладових іменників із наголосом на закінченні:

рука'	— ру'чка — ру'чки — ру'ченьки — ру'чечки
нога'	— ні'жка — ні'жки — ні'женьки
коза'	— кі'зка — кі'зки — кі'зоньки тощо.

б) В іменниках чоловічого роду при відмінюванні їх, надто ж у множині, наголос часто пересувається, але точніше визначити правила на те, як саме і коли, в яких умовах пересувається, коли ні, трудно, бо навіть не можливо на більші ряди іменників і можливо хібащо на малі. В іменниках однокладових дуже часто наголос у множині падає на закінчення: *ліси', вітри', степи', стовпи', плуги', гаї', краї'* і т. ін., щождо іменників дво-, трискладових тощо, що в множині приймають іще нові склади закінчення, то тут слід указати на таку основну тенденцію в мові: у множині наголос найменше схильний пересуватися на закінчення тоді, коли в однині він падає на один із середніх (не крайніх) складів слова чи його форм, а так само наголос на приростку звичайно затримує наголос в усіх формах, в інших же випадках наголос у множині звичайно падає на закінчення. От приклади:

голу'бчик, голу'бчика...	— голу'бчики, голу'бчиків...
ставо'чок, ставо'чка...	— ставо'чки, ставо'чків...
моро'з, моро'зу...	— моро'зи, моро'зів...
папе'р, папе'ру...	— папе'ри, папе'рів...
байра'к, байра'ку...	— байра'ки, байра'ків...
горо'д, горо'ду...	— горо'ди, горо'дів...
горо'дець, горо'дця...	— горо'дці, горо'дців...
буди'нок, буди'нка...	— буди'нки, буди'нків...

мін'я'йло, мін'я'йла...— мін'я'йли, мін'я'йлів...
 порі'г, поро'га...— поро'ги, поро'гів...
 ведм'ідь, ведме'дя...— ведме'ді, ведме'дів...
 наро'д, наро'ду...— наро'ди, наро'дів...
 ячмі'нь, ячме'ню...— ячме'ні, ячме'нів...
 запоро'жець, запоро'жця...— запоро'жці, запоро'жців...
 злочи'нець, злочи'нця...— злочи'нці, злочи'нців...
 перемо'жець, перемо'жця...— перемо'жці, перемо'жців...
 попи'хач, попи'хача...— попи'хачі, попи'хачів...
 перекла'дач, перекла'дача...— перекла'дачі, перекла'дачів...
 пала'ц, пала'чу...— пала'ці, пала'ців...
 кушні'р, кушні'ра...— кушні'ри, кушні'рів...
 руко'пис, руко'пису...— руко'писи, руко'писів...
 міхоно'ша, міхоно'ші...— міхоно'ші, міхоно'шам...

1 баг. ін., як також

на'хил, на'хилу...— на'хили, на'хилів...
 ви'гін, ви'гону...— ви'гони, ви'гонів...
 за'куток, за'кутка...— за'кутки, за'кутків...
 при'город, при'городу...— при'городи, при'городів...
 на'голос, на'голосу...— на'голоси, на'голосів...
 пі'дсвинок, пі'дсвинка...— пі'дсвинки, пі'дсвинків...
 пере'горок, пере'горка...— пере'горки, пере'горків...
 недо'биток, недо'битка...— недо'битки, недо'битків...
 ві'дгомін, ві'дгомону...— ві'дгомони, ві'дгомонів...
 пра'дід, пра'діда...— пра'діди, пра'дідів...
 про'лісок, про'ліска...— про'ліски, про'лісків...
 ро'збовток, ро'збовтка...— ро'збовтки, ро'збовтків...
 су'пісок, су'піску...— су'піски, су'пісків...

1 баг. ін., але не так в інших словах:

го'луб, го'луба...— голуби', голубі'в...
 окунь, окуня...— окуні', окуні'в...
 ба'тько, ба'тька...— батьки', батькі'в...
 жо'лудь, жо'лудя...— жолуді', жолуді'в...
 ле'бідь, ле'бедя...— лебеді', лебеді'в...
 ве'чир, ве'чора...— вечори', вечорі'в...
 бе'рег, бе'рега...— береги', берегі'в...
 го'лос, го'лосу...— голоси', голосі'в...
 со'кіл, со'кола...— соколи', соколів...
 пе'рстень, пе'рсня...— персні' (і перстені'), персні'в
 (і перстені'в)...

мі'сяць, мі'сяця...— місяці', місяці'в...
 сто'ляр, сто'ляра...— столярі', столярі'в...
 сто'рож, сто'рожка...— сторожі', сторожі'в...
 хо'лод, хо'лоду...— холоди', холодів...
 бо'ндар, бо'ндаря...— бондарі', бондарі'в...
 лі'кар, лі'каря...— лікарі', лікарі'в...
 па'рубок, па'рубка...— парубки', парубків...

тра'ктор, тра'ктора... — трактори', тракторі'в...
 те'нор, те'нора... — тенори', тенорі'в...
 ста'роста, ста'рости... — старости', старості'в...

і баг. ін., не кажучи вже за такі, що і в однині в непря-
 мих відмінках переносять наголос на закінчення, як от

проводи'р, проводи'ря... — проводи'р', проводи'р'ів...
 ора'ч, орача'... — орачі', орачі'в...
 солове'й, солов'я... — солов'ї', солов'ї'в...
 робітни'к, робітника'... — робітники', робітників'... тощо.

Ухилення від наведених типів наголосу в іменниках
 чоловічого роду бувають і більші, коли цілі одномаїтні
 групи слів з іншими наголосами відмінюються, і менші
 в окремих словах. До перших належать іменники з здрібні-
 лим наростком -ик, з ненаголошеними -ень, -ець, бо в них
 з першого складу наголос у множині не переходить на
 закінчення:

ко'ник, ко'ника... — ко'ники, ко'ників...
 го'рбик, го'рбика... — го'рбики, го'рбиків...
 но'сик, но'сика... — но'сики, но'сиків...
 кра'сень, кра'сня... — кра'сні, кра'снів...
 у'чень, у'чня... — у'чні, у'чнів...
 ду'рень, ду'рня... — ду'рні, ду'рнів...
 хло'пець, хло'пця... — хло'пці, хло'пців...
 бра'нець, бра'нця... — бра'нці, бра'нців...
 ме'шканець, ме'шканця... — ме'шканці, ме'шканців...

і т. ін., до других такі слова, як напр.,

това'риш, това'риша... — товариші', товариші'в...
 очере'т, очере'ту... — очерети', очереті'в...
 учи'тель, учи'теля... — учителі', учителі'в...
 мо'лот, мо'лота... — мо'лоти, мо'лотів...

(тут треба б това'риші, молоти' тощо). Зрідка трапляються
 і такі наголоси, як ко'зир, ко'зиря... — кози'рі, кози'рів тощо.

Наголос присвійних прикметників на -ів завжди такий, як у ро-
 довому однині, отже інший супроти форм родового множини в тих
 самих випадках, коли він інший в однині супроти множини:

си'нів (прикм.) — сині'в (род. мн. імен.)
 бра'тів — браті'в
 со'колів — соколі'в
 ба'тьків — батькі'в і т. ін.

в) В іменниках ніякого роду наголос досить рухли-
 вий, надто щодо однини-множини, і тут можна вказати
 деякі то більш, то менш послідовні правила й тенденції.
 Поперше двоскладові іменники ніякого роду на -о, -е зви-
 чайно мають різний наголос в однині й множині:

сі'но, сі'на...	— сі'на, сі'на'ми...
ди'во, ди'ва...	— дива', дива'м...
пле'со, пле'са...	— плеса', плеса'м...
ма'сло, ма'сла...	— масла', масла'м...
чу'до, чу'да...	— чуда', чуда'м...
жлу'кто, жлу'кта...	— жлукта', жлукта'м...
па'смо, па'сма...	— пасма', пасма'м...
мі'сце, мі'сія...	— місця', місця'м...
мо'ре, мо'ря...	— моря', моря'ми...

і т. ін. і навіть (зрідка)

зі'лля, зі'ллю...	— зілля', зіллі'в...
збі'жся, збі'жсям...	— збіжся', збіжся'м...
зна'ння, зна'нню...	— знання', знання'м...
ца'рство, ца'рства...	— царства', царства'м...

і навпаки в таких, як от

вікно', вікна'...	— ві'кна, ві'кон...
рядно', рядна'...	— ря'дна, ря'днам...
куб'ло, куб'ла'...	— ку'бла, ку'блам...
май'но, май'на'...	— ма'йна, ма'йнам...
сте'гно, сте'гна'...	— сте'гна, сте'гон...
плі'чко, плі'чка'...	— плі'чка, плі'чками...
стеб'ло, стеб'ла'...	— сте'бла, сте'бел...
чо'ло, чо'ла'...	— чо'ла, чо'лам...
пі'рце, пі'рця'...	— пі'рця, пі'рцям...
кі'льце, кі'льця'...	— кі'льця, кі'льцям...
де'нце, де'нця'...	— де'нця, де'нцям...

тощо, а такі як, зе'рно, зе'рна... — зе'рна, зе'рна... поясню-
ються подвійністю наголосу в однині зе'рно і зерно' (отож,
власне, слід би визнати поправнішим наголос зерно', як
і в Шевч. „у нас нема зерна' неправди за собою...“). У слові
ву'хо, ву'ха... — ву'ха, ву'хам... наголос у множині такий з ана-
логії до колишньої двоїни ву'ші, а так само і в здрібні-
лому ву'шко, ву'шка... — ву'шка, ву'шкам... (тим паче, що
є й ву'шко').

Дещо подібне бачимо і в іменників жіночого роду двоскладових на
-а, -я, тільки в них чергування наголосів однобоке, а саме в них
у множині наголос пересувається з закінчення на корінь, але не
навпаки: земля' — зе'млі, зоря' — зо'рі, сестра' — се'стри, дочка' —
до'чки, верба' — ве'рби, доба' — до'би, бджола' — бджо'ли, петля' —
пе'тлі, людина' — лю'дині, межа' — ме'жі, орда' — о'рди, мітла' —
мі'тли, віта' — ві'ти, рілля' — рі'ллі тощо, але ске'ля — ске'лі,
жа'ба — жа'би і т. ін., а так само і інші форми множини: зе'млями,
до'чкам, ве'рбами... (як і го'рами, го'ловами...), хоч не послідовно,
бо орда'ми, в слюза'х тощо.

Подруге в трискладових (чи ще на більше складів) імен-
ників ніякого роду на -о, -е у множині наголос звичайно

буде на середніх складах, пересуваючись таким чином чи з початкового, чи з останнього:

ре'шето, ре'шета...	— реше'та, реші'т, реше'тами...
о'зеро, о'зера...	— озе'ра, озе'рам...
дзеркало, дзеркала...	— дзерк'ла, дзерк'лам...
де'рево, де'рева...	— дере'ва, дере'вам... (також і де- рева'...)

пря'диво, пря'дива...	— пряди'ва, пряди'вам...
ко'лесо, ко'леса...	— коле'са, колі'с...
полотно', полотна'...	— поло'тна, поло'тен...
джерело, джерела'...	— джере'ла, джере'лам... (а не

„дже'рела“ або „джерела“, як іноді неоправно кажуть)

долото', долота'...	— доло'та, доло'там...
стремено', стремена'...	— стреме'на, стреме'нам...
помело', помела'...	— поме'ла, поме'лам...
дере'вце', дере'вця'...	— дере'вця, дере'вцям...

і т. ін., а так само, звичайно, коли і в однині наголос на середніх складах:

слове'чко, словечка...	— словечка, словечкам...
колі'нце, колі'нця...	— колі'нца, колі'нець...
кружа'ло, кружа'ла...	— кружа'ла, кружа'лам...
кача'тко, кача'тка...	— кача'тка, кача'ткам...
верете'но, верете'на...	— верете'на, вереті'н...
місте'чко, місте'чка...	— місте'чка, місте'чкам...
боло'то, боло'та...	— боло'та, боло'там...
сіде'лечко, сіде'лечка...	— сіде'лечка, сіде'лечок...
нами'сто, нами'ста...	— нами'ста, нами'стам...

і т. ін. Не підлягають цим правилам іменники на -ище, -исько: ра'тище, ра'тища...—ра'тища, ра'тищ..., я'вище, я'вища...—я'вища, я'вищам... тощо—див. наросток -ище в § 99, та деякі окремі слова: я'блуко, я'блука...—я'блука, я'блукам...

Потретьє в іменниках ніякого роду віддіслівних на -ння наголос звичайно буває такий, як у відповідного дійменника, крім тільки тих іменників, що походять від дієприкметників на -ений. Так, напр., від дієслова пита'ти — пита'ння, чита'ти — чита'ння, видава'ти — видава'ння, за-недба'ти — занедба'ння, утри'мувати — утри'мування, роз'есна'ти — роз'єдна'ння, намага'тися — намага'ння, переко-на'тися — перекона'ння, ужива'ти — ужива'ння, ми'лувати — ми'лування, си'лувати — си'лування, насто'ювати — насто'ювання, заперечу'вати — заперечу'вання, ки'дати — ки'дання, умі'ти — умі'ння і т. ін., а що до тих дієслів, що від них дієприкметники будуть на -ений (див. § 89), то

наголос в іменників від таких дісприкметників буде звичайно на -іння, або передніше, коли що закінчення з наростком буде -ення (див. § 13_{1г} та § 99 -я): *несі'ння*, але *не'-сення*, *ході'ння*, але *розхо'дження* і т. ін.

Від цих наголосових норм іноді ухиляються іменники ніякого роду, надто тоді, коли вони й значінням ухиляються від звичайних віддієслівних іменників на -ння, зокрема ж коли набувають більше матеріального значіння, напр.: *риштво'вання* (тобто дошки, дрючки тощо), *муро'вання* (мур), *вида'ння* (книги), *данн'я* (отрута), *дранн'я* (лахи), *ві'нчання*. Проте від дієслів типу *прати*, *спати*, *ткати* і взагалі звичайні іменники з наголосом на закінченні незалежно від значіння: *пранн'я*, *спанн'я*, *тканн'я*, надто ж на -ття: *бутт'я*, *житт'я*, *шитт'я*, *битт'я*, *знатт'я*, *литт'я*, *чутт'я*, *каятт'я*, *воротт'я*, *молотт'я*, *взутт'я*, *терт'я*.

4. У словосполученнях числівників із іменниками виникають деякі наголосові явища, а саме:

а) При числівниках *два*, *дві*, *обидва*, *обидві*, *три*, *чотири* в іменниках наголос звичайно буває такий, як у родовому відмінку однини того слова, отже в тих іменниках, що в множині мають інший наголос проти однини, наголос змінюється в таких формах, що при названих числівниках цілком спадаються з закінченнями назовного множини:

син, *си'на* — *сини'* — *два си'ни*
со'кіл, *со'кола* — *соколи'* — *три со'коли*
учи'тель, *учи'теля* — *учителі'* — *обидва вчи'телі*
това'риш, *това'риша* — *товариші'* — *чотири това'риші*
ла'стівка, *ла'стівки* — *ластівки'* — *дві ла'стівки*
друка'рня, *друка'рні* — *друкарні'* — *обидві друка'рні*
верба', *верби'* — *ве'рби* — *три верби'* (*вербі'*)
пле'со, *пле'са* — *плеса'* — *два пле'са*
гніздо', *гнізда'* — *гні'зда* — *обидва гнізда'*
долото', *долота'* — *доло'та* — *три долота'*
ре'шет, *ре'шета* — *реше'та* — *чотири ре'шета*

і т. ін.

б) При числівниках *п'ять*, *шість*, *сім*... *тисяча* буває родовий множини іменника з звичайним наголосом (*п'ять сині'в*...), алеж ті іменники жіночого роду, що в множині мають відмінний супроти однини наголос, при цих числівниках приймають такий наголос, як в однині: *п'ять бо'чок*, *сім за'щіпок*, *сто кни'жок*..., також *кни'жок сто*, *га'лок з десяти* і т. ін. (але *багато книжо'к*, *мало друка'рень* тощо).

Крім усього цього зрідка подибується в мові ще перенесення наголосу з іменника на керівний прийменник: *по' голові, на' сміх, по' світу, перед' світом, о'б землю, на' поле, під' руки, на' осінь, на' зиму, під' осінь, на' літо* тощо. Здебільшого такі сполучення мають характер прислівників (порівн. *на'двечір*).

5. Досить сталий наголос у деяких складних іменниках, а саме він падає майже завжди на дієслівну частину такого слова: *хліboro'б, корої'да, червото'чина, душогу'бник, сухості'й, дури'світ* і т. ін. — див. § 104₁₋₂. Слід ще відмітити, що в прізвищах помічається тенденція вирівнювати наголос у таких, напр., випадках, як *Сковорода'—Сковороду'* (а не прізвище *ско'вороду*), *Лобода'—Лободу'* (а не прізвище *ло'боду*).

Про наголос у займенників *я, ти, він...* після прийменників див. § 66.

§ 111. У прикметниках сталий або більш-менш прикметниках сталий наголос буває далеко рідше, ніж в іменниках. Із прикметникових наростків досить послідовно бувають наголошені *-а'вий, -я'вий* при прикметникових пнях (див. § 100), *-а'рний, -я'рний* (в чужих словах), *-а'стий, -я'стий, -е'зний, -е'нний, -е'цький* у згрубілих словах, *-е'сенький, -и'тий, -і'ший* у 2. ступені прикметників. Крім того подекуди наголосом розрізняється значіння прикметників на *-ний, на -ова* — див. § 100 *-ний, -ів*, а також відрізняються прикметники від дієприкметників: *пече'ний — пе'чений* — див. §§ 89, 110₃₆.

У складних прикметників наголос завжди падає на пень другого складника: *багатоли'стий, доморо'бний, клишоно'гий, жовтогара'чий...* див. § 105₃₇.

Про наголос у займенниках *той, цей...* після прийменників див. § 66.

§ 112. У дієсловах наростки, приростки і певні дієслівні форми в більших чи менших групах визначають наголос, при тім іноді дуже послідовно (без винятків).

1. З дієслівних наростків у наголос уносять послідовність *-ону', -ота'- й -оті'-*, бо всі дієслова з такими наростками щодо наголосу цілком однакові, напр.:

стукону'ти — стукону', стуконе'ш..., стуконемо'...
гуркота'ти — гуркочу', гурко'чеш... гурко'чемо...
гуркоті'ти — гуркочу', гуркоти'ш..., гуркоти'мо...

— порівн. § 72.

Завсіди наголос перед **-ати** в неперехідних дієсловах від прикметників 2. ступеня та перед **-ати**, **-нути** в дієсловах від вигуківих слів — див. § 101.

2. Дуже складний наголос у дієсловах при певних приростках, коли наголосом розрізняються доконані й недоконані форми (часто в цім беруть участь ще й наростки):

ви'носити — *вино'сити*, *збі'гаю* — *збіга'ю*, *прої'здити* — *проїзди'ти* і т. ін. — див. §§ 84, 87_{зг}. Приросток *ви-* в доконаних дієсловах (і без *по-*) завсіди має наголос на собі. Щодо чергування наголосів у таких формах, як *розрізня'ти* — *розрі'знявати*, то див. § 84.

Про перенесення наголосу з наростка **-а-**, **-и-**, **-і-** на корінь під впливом приростка в деяких дієсловах (*мовча'ти* — *замо'вчати...*) див. § 81_з, але до наведених там дієслів треба ще додати

стоя'ти — *посто'яти*

багаті'ти — *забага'тіти* (і *забагаті'ти*)

сині'ти — *поси'ніти* (але *засині'ти*, *побілі'ти*, *почорні'ти*, *похворі'ти*, *захворі'ти...*)

3. При особових, числових і часових змінах дієслів слід відмітити такі наголосові явища:

а) Коли у формах дійсного способу наголос буває на закінченні, то в першій і другій особі множини він падає на останній склад:

беру', *бере'ш...* — *беремо'*, *берете'*

кричу', *кричи'ш...* — *кричимо'*, *кричите'*

і т. ін.

Слід уникати діалектичних форм *бере'мо*, *бере'те* тощо.

Про відпадання *о* в 1. ос. множ. див. § 15 дрібний шрифт 2.

б) У тих дієсловах, де в минулому часі в формах жіночого роду однини наголос падає на закінчення, він буде на закінченні і в інших формах минулого часу: *дали'*, *дало'*, *мили'*, *були'*, *взяли'*, *пливли'*, *мили'*, *гнили'*, *жили'*, *кляли'*, *нап'яли'* тощо.

в) Навпаки, в дієсловах із випадним голосним у корені за наголосом у множині на другому від кінця складі такий самий наголос буде і в жіночому роді однини: *бра'ла*, *жда'ла*, *спа'ла*, *рва'ла*, *зва'ла*, *тка'ла*, *гна'ла*, *дба'ла*, *пра'ла* тощо.

г) У формах минулого часу на приростках наголосу не буває (крім *ви-*), тільки на пні: *уме'р*, *прода'в*, *заня'в*, *підне'р*, *прибу'в*, *прокля'в*, *зажи'в...*

Г) Крім першої особи однини дійсного способу в інших формах в багатьох дієсловах з випадним чи скороченим голосним у корені наголос падає на приросток:

підірва'ти, підірву' — піді'рвеш, піді'рве, піді'рвемо, піді'рвете, піді'рвуть
(також *по'рве, віді'рве, зі'рве, наді'рветься, розі'рве, пере'рве, обі'рве, до'рве*)

засну'ти, засну' — за'снеш, за'сне...

розіпну'ти (розіп'ясти), розіпну' — розі'пнеш, розі'пне...

(також *за'пне, віді'пне, обі'пне, зі'пнеться*)

обте'рти, обітру' — обі'треш, обі'тре...

(також *розі'тре, зі'тре*)

підітну'ти (підтя'ти), підітну' — піді'тнеш, піді'тне...

(також *розі'тне, віді'тне*)

розімкну'ти, розімкну' — розі'мкнеш, розі'мкне...

(також *віді'мкне, зі'мкне*)

обпе'ртися, обіпру'ся — обі'прешся, обі'преться...

(також *розі'пре, зі'пре, піді'пре*)

підожда'ти, підожду' — підо'ждеш, підо'жде...

(також *ді'жде, зі'жде, наді'жде*)

переня'ти, перейму' — пере'їмеш, пере'їме...

(також *на'їме, віді'їме, за'їме, до'їмється, ді'їмється, по'їме, обі'їме, піді'їме, при'їме*)

зайти', зайду' — за'їдеш, за'їде...

(також *піді'їде, пі'де, на'їде, зна'їде, про'їде, ді'їде,*

зі'їде, при'їде, наді'їде, обі'їде, пере'їде, розі'їдеться)

розісла'ти, розішлю' — розі'шлеш, розі'шле...

(також *піді'шле, за'шле, зі'шле, наді'шле, обі'шле, при'шле*)

обби'ти, обіб'ю' — обі'б'єш, обі'б'є...

(також *піді'б'є, зі'б'є, наді'б'є, пере'б'є*)

обпи'тися, обіп'ю'ся — обі'п'єшся, обі'п'ється

(також *розі'п'ється, зі'п'ється*)

зми'ти, зіллю' — зі'ллеш, зі'лле (зі'ллється...)

(також *відді'лле, по'лле, наді'лле, обі'лле, піді'лле*)

розім'я'ти, розімну' — розі'мнеш, розі'мне...

(також *зі'мне*)

підіткну'ти, підіткну' — піді'ткнеш, піді'ткне...

розіпхну'ти, розіпхну' — розі'пхнеш, розі'пхне...

(також *зі'пхне, віді'пхне, піді'пхне*)

зірну'ти, зірну' — зі'рнеш, зі'рне...

обігну'ти, обігну' — обі'гнеш, обі'гне...

(також *зі'гне, піді'гне, наді'гне, розі'гне*)

обжа'ти, обіжну' — обі'жнеш, обі'жне...

(також *розі'жнеться, наді'жнеш*)

обме'рти, обімру' — обі'мреш, обі'мре

(також *віді'мре*)

відізва'ти, відізв'у'— віді'звеш, віді'зве

(також *обі'зветься, зі'зве, пере'зве*)

розду'ти, розідму'— розі'дмеш, розі'дме...

Так само від усіх таких і інших дієслів, коли в них в корені група приголосних і в дієприкметниковій формі в корені немає голосного, наголос в дієприкметникові падає на приросток:

піді'рваний, піді'рвано, по'рваний, по'рвано, при'дбаний, пере'нятий, на'нятий (із пере'йнятий...), про'граний, за'браний, за'ткнутий, на'п'ятий, на'пнутий, обі'йдений, про'спаний, за'гнаний, за'гнутий, на'вчений, на'званий, пі'знаний, обі'знаний, розі'знаний, ді'знаний, при'знаний і т. ін., а так само і в дієприкметниках від дієслова -дати: по'даний, пі'дданий, про'даний, пере'даний, до'даний тощо (алеж, звичайно, потя'тий, наду'тий, пожа'тий, набі'тий, пом'я'тий, прожж'тий, уми'тий, запер'тий, розте'ртий, підби'раний...)

Коли такі дієприкметники переходять у прикметники, то їй наголос може пересуватися з приростка на наросток: *навче'ний, назва'ний, підда'ний*, напр.: „Краще розум прирощений, ніж навче'ний“, „Один тільки брат назва'ний оставсь на всім світі“ (Т. Шевч.), „Сухомилинського пана підда'ний“ (М. Вовч.). Порівн. іще § 89.

Наведені наголоси в дієсловах типу *розі'рве, обі'ллеться, за'сне...* дуже характерні для української мови, і їх можна ілюструвати, напр., такими уривками з віршованої мови:

*Свічечка згасне,
Батенько за'сне (Нар. пісня)
То стопче тебе ніженькою,
То зо'рве тебе рученькою
І за'ткне тебе за шапоньку (теж)*

Алеж далеко не з усіма приростками наведені дієслова мають наголос на приростку в указаних формах, бо, напр., буде *пошле', пере'шле', нажне', залле', перетре', пригне'* тощо, тобто в невияснених умовах наголос у цих дієсловах уже однаковий, а саме як у першій особі однини.

На жаль, не завжди наші поети додержують поправних наголосів у цій групі дієслів, кладучи їх після приростків, напр.:

*Ти, як осінь, умреш, розілле'шся слізьми.
... вітер замовкне сумний
Об різку осоку розітне'тьс'я (Л. Україн.)
От де лихо! От де серце
Разом розі'рве'тьс'я (Т. Шевч.)*

д) Дуже часто в дієсловах другої відміни на -и́ти в формах теперішнього (майбутнього) часу дійсного способу в усіх формах, крім 1. особи однини, наголос пересувається на один склад у напрямі до початку слова:

вари́ти, варю́ — ва́риш... ва́рять
пла́ти́ти, плачу́ — пла́тиш... пла́тять
говори́ти, говорю́ — гово́риш... гово́рять
учи́ти, учу́ — у́чиш... у́чать
мори́ти, морю́ — мо́риш...
гостри́ти, гострю́ — го́стриш..., також: хвали́ти,
краси́ти, ва́ли́ти, дражни́ти, пали́ти, ціни́ти,
твори́ти, ми́ри́ти, сва́ри́ти, яви́ти, гаси́ти, га́ти́ти, кади́ти, масти́ти, мости́ти, нести́ти, са́ди́ти,
сліди́ти, роди́ти, христи́ти, повтори́ти,
горо́ди́ти, воро́жи́ти тощо.

§ 113. Як і в інших частинах мови, наголос у прислівниках різноманітний, а до того ще іноді й подвійний або й потрійний. Більш-менш виразну тенденцію до послідовного, одноманітного наголосу можна вказати в декількох групах прислівників.

1. У прислівниках, що постанали з іменних чи дієслівних основ і без будь-яких ознак закінчень, дуже послідовно виявляється тенденція наголошувати приросток: на́вхрест, обма́ль, на́схиль, безпе́рестань, по́біч, на́двечір... — див. §§ 93_{2л}, 94₂. Порівн. іще схожу тенденцію наголошувати приросток у іменниках такої ж конструкції в § 110_{2б}.

2. У складних прислівниках з одного боку виявляється тенденція наголошувати дієслівну частину слова: добро́хіть, мимохі́дь, мимохі́здом, з другого ж класти наголос на середні склади слова: на́то́мість, гори́лиць, босо́ніж, пусто́паш, водно́сталь, ліво́руч, поза́торік..., а далі й такі, як вряди́-годи, пліч-о́-пліч, ві́ч-на́-ві́ч, раз-по́-раз тощо.

Сюди належать і такі прислівникові словосполучення, як добри́-день, добри́-вечір, добра́-ніч, або на-добри́-день, на-добра́-ніч (пишуться ці слова і вкупі), а також і такі ще: до́ Се́мена, на́ Пе́тра, до́ (на)́ Дми́тра на означення терміну за назвою „святих“, порівн. „пішов до Семе́на“ тощо.

3. У прислівниках на -о, -е від прикметників з виразними наростками (-авий, -овий, -истий, -енький, -ісінський, -учий...) наголос звичайно буде той самий, що й у прикметника: крива́во, зго́ристо, веселе́нько, чисті́сінько, нестерпу́чо і т. ін. Але в прислівниках із таких прикметників, що наросток у них невизначений, надто ж -ний і -ний, є нахил

переносити наголос на початковий склад (рідше з середини на останній):

гірки'й — гі'рко
смачни'й — сма'чно
холодний — хо'одно
солодкий — со'лодко
боязки'й — бо'язко
чепурни'й — че'пурно
дороги'й — до'рого
голосни'й — го'лосно
глибокий — гли'боко
високий — ви'соко
широкий — ши'роко
зеле'ний — зе'лено
порожній — по'рожньо
хороший — хо'роше і хороше'
гарячий — га'ряче і гаряче' і т. ін.,

хоч пога'ний — пога'но, сере'дний — сере'дньо тощо.

У прислівниках із трискладових прикметників із наголосом на кінці він завжди пересувається на початковий склад, отже й від головни'й прислівник буде го'ловно.

4. Хисткий наголос у дівприслівниках теперішнього часу на -чи. Власне у таких дівприслівниках, як ясні'ючи, сіда'ючи, моло'тячи, ворко'чучи, ру'хаючись, ду'маючи, чита'ючи, баламу'тячи, верхово'дячи і т. ін., наголос завжди сталий, а саме такий самий, як у третій особі множини дійсного способу: ясні'ють — ясні'ючи, ру'хаються — ру'хаючись і т. ін. Але не те з три-і двоскладовими дівприслівниками, надто ж із тими, що походять від дієслів з наголошеним закінченням третьої особи множини дійсного способу. Двоскладові дівприслівники майже завжди мають наголос на кінці: б'ючи', ждучи', шлючи', жнучи', сплячи' і т. ін., а так само і трискладові, коли вони походять від дієслів з наголошеним закінченням третьої особи множини дійсного способу:

живу'ть — живучи'
пасу'ть — пасучи'
реву'ть — ревучи'
трясу'ть — трясучи'
крича'ть — кричачи'
боя'ться — боячи'сь

і т. ін. і також з більшою кількістю складів: гомоня'ть — гомонячи', стережу'ть — стережучи' тощо. Але подекуди такі дієслова, надто ж ті, що в них під впливом прирост-

ків наголос може посуватися до початку слова (див. § 81), дають дієприслівники з наголосом на третьому від кінця складі:

сидя'ть — сидячи' і си'дячи
стоя'ть — стоячи' і сто'ячи
лежа'ть — лежаючи' і ле'жачи

Проте, здається, можна говорити, що з різним наголосом такі дієприслівники мають інші відтінки й значіння: *сидячи'*, *стоячи'*, *лежаючи'* (більше дієслівні, ніж *си'дячи*, *сто'ячи*, *ле'жачи*). На доказ цього можна навести таке. Поперше, з *сидячи'* тощо легко в'яжуться чисто дієслівні додаткові слова, напр., „сидячи' на траві“ (порівн. „сидить на траві“), „стоячи' міцно“, „лежаючи' цілий день“ тощо і не так природно з *си'дячи* і т. ін. Подруге, дієприслівники з наголосом на початковому складі легко переходять в звичайні прислівники: *сто'ячки*, *ле'жачки*, *мо'вчки*, а при них ніякі дієслівні конструкції вже неможливі.

У поезії трапляються в таких дієприслівниках наголос ще й на другому складі, надто в таких дієприслівниках, що замість *-чи* приймають закінчення *-ючи*: *сидю'чи*, *летю'чи* тощо.

Звичайний наголос на початковому складі і в тих трискладових дієприслівниках, що походять від дієслів із таким самим наголосом у третій особі множини дійсного способу:

га'снуть — га'снучи
со'снуть — со'снучи
рї'жуть — рї'жучи
си'плять — си'плячи
пи'шуть — пи'шучи
ка'жуть — ка'жучи
у'чать — у'чаючи
хо'дять — хо'дячи
ба'чать — ба'чаючи
до'ять — до'ячи
ди'сяться — ди'сячись

і т. ін., хоч буває й на останньому.

ОРТОЕПІЯ І ПРАВОПИС.

Вступні
уваги

§ 114. Ортоепія, себто поправна, чиста вимова слів, як і правопис, себто одноманітний напис їх, мають велике громадське значіння. Чиста, правильна вимова це не вигадка чиясь і не забаганка, це типова вимова більшості, це характерна вимова народу. Щоправда, цілком одноманітної вимови на всім просторі якоїсь мови досягти майже не можливо, алеж в основному та вимова повинна бути підпорядкована вимовним нормам літературної мови вже через роль останньої в щоденному